

DECA I RAZVOD

KAKO PODRŽATI DETE TOKOM
I NAKON RAZVODA RODITELJA

NOVEMBAR 2021.

Пројекат финансира
Европска унија

#EY
ЗА ТЕБЕ

Република Србија
МИНИСТАРСТВО ЗА ЉУДСКА
И МАЊИНСКА ПРАВА И
ДРУШТВЕНИ ДИЈАЛОГ

Centar
za prava
deteta

SADRŽAJ

- 3 ▶ O PUBLIKACIJI
- 4 ▶ PORODICA DANAS
- 8 ▶ PRILAGOĐAVANJE NA RAZVOD
- 10 ▶ DA LI SU DECA RAZVEDENIH RODITELJA RANJIVIJA?
- 16 ▶ REAKCIJE DECE NA RAZVOD
- 20 ▶ KO, ŠTA, KADA I KOLIKO TREBA DA KAŽE DETETU O RAZVODU?
- 28 ▶ KAKO RODITELJI DOPRINOSE (NE)ZDRAVOM PRILAGOĐAVANJU DETETA?
- 32 ▶ NEKA OD PITANJA KOJA DECA POSTAVLJAJU (ILI NE POSTAVLJAJU, ALI IH BRINU)
- 36 ▶ POTEŠKOĆE U PRILAGOĐAVANJU NA RAZVOD
- 42 ▶ ŠTA KAŽU DECA?
- 44 ▶ KADA JE DETETU UKRADENO DETINJSTVO
- 50 ▶ UMESTO ZAKLJUČKA...
- 53 ▶ LITERATURA

POZITIVNO RODITELJSTVO

PODRŠKA

PLANIRANJE

ODGOVORNOST

SARADNJA

PRIHVATANJE

NAJBOLJI INTERES DETETA

OTUĐENJE DETETA

ALIMENTACIJA

STARATELJSTVO

VISOKOKONFLIKTNI RAZVOD

KRIVICA

OPTUŽIVANJE

NERAZUMEVANJE

#roditeljstvoseuči

O PUBLIKACIJI

Publikacija „**Deca i razvod - Kako podržati dete tokom i nakon razvoda roditelja**“ namenjena je stručnjacima iz socijalne zaštite i pravosuđa, ali i svima onima koji žele da se upoznaju sa efektima i posledicama visokokonfliktnih razvoda roditelja po razvoj dece.

Cilj ove publikacije jeste da pomogne stručnjacima u tome da u praksi prepoznaju, razumeju i podrže najbolji interes deteta u slučaju razvoda, te da ih usmeri na intervencije koje su nužne kako bi se dete zaštitilo od negativnih uticaja konflikta među roditeljima, i da kroz stručni rad pomogne roditeljima da razumeju potrebe i poziciju deteta koje se emocionalno često nalazi „između dve vatre“.

Publikacija donosi primere iz prakse koji prikazuju svakodnevicu dece uvučene u roditeljski konflikt, te ih objašnjava kroz pregled literature, sugeriše moguće intervencije u radu, ali i naglašava važnost međuresorne saradnje i multidisciplinarnog pristupa u radu s porodicama.

Publikacija je nastala kao deo dvopogodišnjeg projekta „Pozitivno roditeljstvo“ koji Centar za prava deteta sprovodi od januara 2020. godine, uz finansijsku pomoć Evropske unije u okviru programa Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava u Srbiji. Projekat sufinansira Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog RS.

PORODICA DANAS

Porodicu možemo da definišemo kao sistem međusobno povezanih članova, pri čemu svaki član porodice utiče jedan na drugoga, a sistem uspeva ili ne uspeva da se održi zdravim.¹ Glavni trendovi povezani sa modelima porodice u Evropi su odlaganje ulaska u brak i rađanja prvog deteta, manji broj dece, porast broja vanbračnih zajednica, smanjenje stope sklopljenih brakova, povećanje stope razvoda i ponovnog sklapanja braka, smanjenje pojave modela uže porodice, te povećanje broja novih modela porodice.²

U poslednjim decenijama primetan je trend porasta učestalosti razvoda, a razvod podrazumeva određen nivo stresa i zahteva prilagođavanje.

Godine 1967. psihijatri Thomas Holmes i Richard Rahe pregledali su medicinsku dokumentaciju više od 5000 pacijenata kako bi utvrdili da li stresni događaji mogu da prouzrokuju bolesti. Razvod braka

je svrstan u izrazito stresne događaje i nalazi se na drugom mestu na skali životnih događaja, odmah iza smrti bračnog druga.³

Podaci dobijeni od Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije ukazuju na to da u Srbiji postoji trend povećanja broja razvedenih brakova, sa 9262 u 2017. na 10899 u 2019. Najviše je razvedenih brakova u kojima je rođeno jedno dete. Broj razvedenih brakova u 2020. godini, prema podacima iz pravosudnog sistema, iznosi 8551. Evidentni pad koji se beleži i u zasnivanju novih brakova (23599 u 2020. godini), u odnosu na ranije godine (npr. 36047 u 2017) možemo da objasnimo epidemiološkim merama koje su na snazi usled pandemije COVID-19, a koje utiču i na odlaganje venčanja, ali verovatno i otežavaju postupak razvoda. Već u prvih devet meseci 2021. godine beleži se postepeni rast zaključenih brakova u odnosu na prethodnu godinu i iznosi 25925.

Tabela 1. Broj zaključenih brakova i broj dece rođene u bračnoj zajednici u periodu od 2017. do 2021. godine u Republici Srbiji, Republički zavod za statistiku⁴

Godina	Ukupan broj živorođene dece	Ukupan broj živorođene dece po polu		Ukupan broj dece rođene u bračnoj zajednici	Ukupan broj dece rođene u vanbračnoj zajednici	Ukupan broj zaključenih brakova
		M	Ž			
2017.	64 894	33 321	31 573	47 841	17 053	36 047
2018.	63 975	33 208	30 767	46 845	17 130	36 321
2019.	64 399 ⁵	33 137	31 262	47 086	17 311	35 570
2020.	61 692	31 783	29 909	43 850	17 842	23 599
2021. ⁶						25 925

⁴ Republički zavod za statistiku ne raspolaze traženim podacima za ukupan broj dece za koje je doneta odluka o vršenju roditeljskog prava u 2017, 2018, 2019. i 2020. godini.

⁵ U ukupan broj živorođene dece u 2019. godini, osim dece rođene u bračnoj i vanbračnoj zajednici, uključena su i dva nahočeta.

⁶ Podaci se odnose na period od prvih devet meseci 2021. godine, a dostupni su na linku <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/stanovnistvo/zakljuceni-i-razvedeni-brakovi>

¹ Minuchin, 1974, prema Buljan Flander, Jelić Tuščić, Matešković, 2014.

² Beier, Hofäcker, Marchese, Rupp, 2011.

³ Prema Holmes i Rahe, 1967.

Tabela 2. Broj razvedenih brakova u periodu od 2017. do 2020. godine u Republici Srbiji, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku:

Godina	Razvedeni brakovi prema broju izdržavane dece u Republici Srbiji								Ukupan broj razvedenih brakova
	Bez dece ⁷	Jedno	Dvoje	Troje	Četvoro	Petoro	Šestoro	Sedmero i više	
2017.	4 145	2 645	2 007	381	64	14	4	2	9 262
2018.	4 694	2 705	2 109	401	65	15	4	2	9 995
2019.	5 093	3 067	2 242	410	76	6	3	2	10 899
2020.	4 051	2 450	1 758	316	56	12	1	3	8 687
2021. ⁷									6 033

Međutim, teško je sa sigurnošću utvrditi koliko dece prolazi kroz situaciju razdvajanja roditelja. Naime, uzimajući u obzir netradicionalne porodice u kojima su rođena deca, iako roditelji formalno nisu stupili u brak, te nemogućnost dolaženja do podataka

o incidenciji njihovog razdvajanja, nemoguće je sa sigurnošću utvrditi koliko dece prolazi kroz situaciju razdvajanja roditelja. Svakako, radi se o velikom broju dece koja zaslužuju pažnju opšte i stručne javnosti.⁸

PREMA PODACIMA REPUBLIČKOG ZAVODA ZA STATISTIKU, U 2019. GODINI NAJVEĆI BROJ RAZVEDENIH BRAKOVA ČINE UPRAVO BRAKOVI SA DECOM. MEĐUTIM, UZIMAJUĆI U OBZIR NETRADICIONALNE PORODICE U KOJIMA SU ROĐENA DECA, NEMOGUĆE JE SA SIGURNOŠĆU UTVRDITI KOLIKO DECE PROLAZI KROZ SITUACIJU RAZDVAJANJA RODITELJA.

⁷ Ibid.
⁸ Roje Đapić, Buljan Flander, 2019.

PRILAGODAVANJE NA RAZVOD

Brzina oporavka pojedinaca prilikom razvoda braka zavisi od dostupnih resursa, poput odgovarajuće zarade, nivoa obrazovanja, podrške rodbine i prijatelja, te podrške novih partnera. Resursi poput snalažljivosti i socijalnih veština takođe su važni, a brzina prilagođavanja na razvod zavisi i od značenja koja mu ljudi pripisuju; neki ljudi ga smatraju tragedijom i ličnim neuspehom, dok ga drugi vide kao priliku za novi početak i lični razvoj.⁹

Neka istraživanja pokazuju da su razvedene osobe, u poređenju sa

osobama u braku, manje srećne, ispoljavaju više simptoma anksioznosti i depresije, socijalno su izolovanije, izloženije su negativnijim životnim događajima, kao i većim zdravstvenim problemima, većoj upotrebi supstanci koje izazivaju zavisnost, te su u većem riziku od smrti generalno.¹⁰ Razvod je povezan sa porastom psiholoških teškoća, odnosno razvod braka može negativno da utiče na mentalno i fizičko zdravlje mnogih odraslih osoba.¹¹ Međutim, nakon nekoliko godina, većina pojedinaca se dobro prilagodi na nove okolnosti u svom životu.¹²

IAKO RAZVOD MOŽE DA BUDE STRESAN, NAKON NEKOLIKO GODINA, VEĆINA POJEDINACA SE DOBRO PRILAGODI NA NOVE OKOLNOSTI U SVOM ŽIVOTU.

⁹ Amato, 2000; Hetherington i Kelly, 2002; Amato, 2014

¹⁰ Bierman, Fazio i Milkie, 2006; Hetherington, 2003; Wood, Goesling i Avellar, 2007, prema Amato, 2012; Amato, 2000; Bierman, Fazio i Milkie, 2006; Hughes i Waite, 2009; Lorenz, Wickrama, Conger i Elder, 2006; Waite, Luo i Lewin, 2009; Williams i Umberson, 2004; Zhang i Hayward, 2006

¹¹ Wood, Goesling i Avellar, 2007; Johnson i Wu, 2002

¹² Lorenz i saradnici, 2006; Hetherington, 2003

Prema istraživanjima, žene i muškarci se mnogo ne razlikuju kada su u pitanju posledice razvoda na subjektivnu ekonomsku dobrobit, selidbe, vlasništvo nad kućom i zadovoljstvo kućnim poslovima, mentalno zdravlje, fizičko zdravlje i psihološku dobrobit i šanse za ponovnu emocionalnu vezu i socijalnu integraciju sa prijateljima i rođacima.¹³ Kod muškaraca se ipak beleži veći pad kada je reč o osećanju zadovoljstva životom, a posebno zadovoljstva porodičnim životom posmatranim u godini razvoda, ali je u narednim godinama polna razlika u tim

ishodima nestala. Isti obrazac je primećen i u slučaju većeg pada zadovoljstva prihodom domaćinstva kod žena, što ukazuje na to da su polne razlike, kada su u pitanju posledice razvoda, po pravilu veće u kratkom roku nego u dužem. Amato i Hohmann-Marriott (2007) zatim navode da su muškarci i žene koji su bili u brakovima u kojima je odnos bio ozbiljno narušen srećniji nakon razvoda. Za razliku od njih, kod muškarca i žena u brakovima u kojima odnosi nisu bili značajno narušeni postoji pad u osećaju sreće nakon razvoda.

¹³ Strohschein i sar. 2005; Kalmijn i Uunk 2006; Anderss i Brockel, 2007; Dewilde i Stier 2014; prema Leopold, 2018

DA LI SU DECA RAZVEDENIH RODITELJA RANJIVIJA?

Razvoj dece je velikim delom determinisan okolinom u kojoj odrastaju, prvenstveno razumevanjem, postupanjima, brigom, prisutnošću i ljubavlju koju deca dobijaju od roditelja, što uključuje prepoznavanje i uvažavanje dečjih potreba i emocija, kako od oca tako i od majke, odnosno, u celini svim onim karakteristikama koje obuhvatamo pojmom roditeljske kompetencije. U nefunkcionalnim porodičnim sistemima razdvajanje roditelja je svakako bezbednije za dete, ukoliko ono

donese stabilnost i izostanak sukoba, ali promene koje razvod donosi zahtevaju prilagođavanje, a ponekad i podršku i pomoć zajednice i stručnjaka, pogotovo kada roditelji ne ispunjavaju potrebe dece, ne postižu zajedničke dogovore, te decu ugrožavaju i dovode u rizik. Sve promene u savremenoj porodici iziskuju prilagođavanje ne samo njenih članova već i društva i zajednice, a ono se naročito odnosi na potrebe dece kao najranjivije grupe i zaštitu njihovih najboljih interesa.

Prema istraživanjima, deca čiji su roditelji razvedeni, u poređenju sa decom čiji roditelji nisu, postižu niže rezultate na skalama emocionalnih, bihevioralnih, socijalnih, zdravstvenih i akademskih postignuća.¹⁵ Kod odraslih ljudi čiji su se roditelji razveli postoji tendencija sticanja nižeg nivoa obrazovanja, primetni su niži nivo psihološkog blagostanja i

više problema u vlastitim brakovima, kao i teže ostvarivanje bliskosti sa roditeljima (posebno očevima), pa se kod njih javlja i veći rizik za razvod braka.¹⁶ Što se tiče razlika između dečaka i devojčica, veliki broj istraživanja izveštava o tome da su polne razlike u prilagođavanju i ponašanju dece neznatne.¹⁷

¹⁵ Frisco, Muller i Frank, 2007; Hango i Houseknecht, 2005; Sun i Li, 2002

¹⁶ Amato i Sobolewski, 2001; Barrett i Turner, 2005; Teachman, 2002; Wolfinger, Kowaleski-Jones i Smith, 2003

¹⁷ Hetherington, 2006; Painter i Levine, 2000; Sun, 2001; Sun i Li, 2002; Woodward i Fergusson, 2000

Istraživanje autora Wallerstein i Kelly¹⁸ pokazalo je da su najčešće reakcije na razvod vezane za anksioznost, depresiju i ljutnju, a oni su uočili i različite tipove neposrednih dečjih reakcija na razvod roditelja. Njihova tipologija sadrži sledeće emocionalne reakcije:

- Strah od napuštanja – prema zapažanjima autora, 75% dece nakon razvoda strahuje za svoju budućnost.
- Zabrinutost za roditelje – deca su zabrinuta kako će roditelji dalje živeti. Deca srednjoškolskog uzrasta su zabrinuta zbog obezbeđivanja materijalnih sredstava za život, preseljenja u novi stan, promene škole, itd.
- Osećaj tuge, snuđenosti – deca uzrasta do 14 godina ispoljavaju tugu i osećanje velikog gubitka. Više od trećine dece tog uzrasta pokazuje simptome depresije, nesanice i razne fizičke tegobe, a 50% mašta o ponovnom pomirenju roditelja.
- Osećaj usamljenosti – razvod roditelja za decu često znači period usamljenosti. Roditelji su obično zauzeti sami sobom ili međusobnim sukobom, te

nemaju vremena za decu koja bivaju prepuštena sama sebi.

- Osećaj odbačenosti – deca često smatraju da ih je roditelj koji odlazi iz kuće odbacio i pitaju se da li zaslužuju njegovu ljubav.
- Sukob lojalnosti – razvod je za decu period u kojem dolazi do sukoba lojalnosti s obzirom na to da ih roditelji gotovo prisiljavaju da se odluče za jednog od njih. Borba roditelja za naklonost deteta može da pojača unutrašnje sukobe u detetu.
- Bes i agresija – kod više od 30% dece autori opažaju agresiju kao glavnu reakciju na razvod, a 25% dece usmerava agresiju na roditelja koji pokreće razvod.

Kada je u pitanju briga o deci u toku i nakon razvoda braka, nemoguće je ne osvrnuti se na teoriju privrženosti. Dete odrastanjem prolazi kroz proces socijalizacije i uči gledajući i osluškajući roditelje i ostale odrasle iz okoline. Poruke, kako verbalne, tako i one neverbalne, koje dete dobija od roditelja tokom odrastanja pružice mu osećaj sigurnosti, ili pak nesigurnosti, te uticati na sliku koju ono ima o sebi i svetu koji ga okružuje. Posledice njihovog izostanka mogu da

budu vidljive i kod odraslih ljudi. Poruka da je voljeno i vredno ljubavi pritom je jedna od najznačajnijih poruka koju dete može da ponese iz detinjstva, kao što je to i dozvola da voli oba roditelja i takođe bude voljeno i onda kada oni više nisu supružnici. Privrženo ponašanje je ponašanje koje osobi omogućuje blizinu sa

figurom privrženosti, a u skladu sa tim razvija se privrženost, odnosno emocionalna povezanost između osobe i figure privrženosti.¹⁹ Kako je to pokazano u knjizi *Odgajam li dobro svoje dijete?*²⁰, dva su osnovna tipa privrženosti koja se mogu razviti između deteta i roditelja – sigurna i nesigurna privrženost.

PORUKE KOJE DETE DOBIJE OD RODITELJA TOKOM ODRASTANJA PRUŽIĆE MU OSEĆAJ SIGURNOSTI, ILI PAK NESIGURNOSTI, TE UTICATI NA SLIKU KOJU ONO IMA O SEBI I SVETU KOJI GA OKRUŽUJE.

Sigurna privrženost se razvija ako roditelj primereno reaguje na detetove potrebe, prihvata i poštuje dete, te ima čestu interakciju sa detetom.²¹ Sigurna privrženost omogućuje uzajamnost odnosa; obezbeđuje osnovno poverenje, sigurnost i zaštitu; olakšava primeren kognitivni i socijalni razvoj

kroz sigurno istraživanje okoline; podstiče razvoj samokontrole; vodi oblikovanju zdravog identiteta, samopoštovanja i samostalnosti; obezbeđuje prosocijalno i moralno ponašanje; stvara pozitivna osnovna uverenja o sebi, drugima i životu generalno, te štiti.²²

19 Cassidy i Shaver, 1999; prema Buljan Flander, 2001.

20 Buljan Flander i Karlović, 2004.

21 Buljan Flander, Bačan, Matešković i Lovrenčić, 2010.

22 *Ibid.*

18 Wallerstein i Kelly, 1980, prema Čavarović-Gabor, 2008.

Nesigurna privrženost se razvija kada roditelji neprimereno odgovaraju na detetove potrebe u najranijem uzrastu, što sprečava razvoj samopouzdanja kod deteta i urušava njegovo poverenje u druge.²³ Razvijanje ovog tipa privrženosti u toku prve tri godine života može da dovede do razvoja osobe koja ne ume da uspostavi odgovarajuće emocionalne odnose, koja je ljuta i frustrirana, ima slabu kontrolu impulsa i nema razvijenu moralnu svest.²⁴ Nesigurna privrženost ima dva oblika, a to su izbegavajuća i anksiozna privrženost.²⁵

Izbegavajuća privrženost se razvija ako roditelj ne reaguje na detetove potrebe i odbacuje detetovu potrebu za privrženošću.²⁶ Roditelj nema blizak odnos sa detetom i ne voli onaj najvažniji kontakt, licem u lice, i na taj način ne zadovoljava detetovu potrebu za fizičkom i emocionalnom bliskošću.²⁷

Anksiozna privrženost se razvija kada roditelj ponekad odgovara na detetove potrebe i pokazuje nežnost i toplinu, a ponekad

ignoriše dete i ne želi blizak odnos sa njim. Roditelj je nedosledan i nepouzdan, ponekad podržavajući, a ponekad nepodržavajući.²⁸

Uprkos prepoznavanju uticaja koji oba roditelja imaju na razvoj i vaspitanje deteta, rana istraživanja privrženosti su se zasnivala na pretpostavci da je samo jedna osoba, obično majka, glavna figura privrženosti, dok su druge osobe sekundarne figure privrženosti i imaju marginalan uticaj na detetov razvoj.²⁹ Novija istraživanja privrženosti, sa druge strane, ističu da deca grade odvojene privržene odnose i sa majkom i sa ocem, te da je kvalitet obe te privrženosti važan za razvojne ishode deteta.³⁰ Dok je isključivo dodeljivanje starateljstva majci bila norma u prošlosti, danas je sve rasprostranjenije verovanje da su oba roditelja podjednako važna, te da je u detetovom najboljem interesu da održava ujednačen kontakt sa oba roditelja nakon razvoda³¹, pri čemu se pod zajedničkim starateljstvom podrazumeva to da deca provode 35-70% vremena sa svakim roditeljem.³²

23 Ibid.

24 Ibid.

25 Buljan Flander i Karlović, 2004.

26 Ibid.

27 Ibid.

28 Ibid.

29 Bowlby, 2012, prema Buljan Flander i Roje Đapić, 2020.

30 Boldt, Kochanska, Yoon i Koenig Nordling, 2014; Dagan i Sagi-Schwartz, 2018 Sagi-Schwartz, Aviezer, 2005, prema Selak Bagarić i dr., 2019.

31 Nielsen, 2015a; Sodermans, Matthijs&Swicegood, 2013, prema Selak Bagarić i dr., 2019.

32 Baude, Pearson&Drapeau, 2016; Nielsen, 2014, prema Selak Bagarić i dr., 2019.

NOVIJA ISTRAŽIVANJA PRIVRŽENOSTI ISTIČU DA DECA GRADE ODVOJENE PRIVRŽENE ODNOSI I SA MAJKOM I SA OCEM, TE DA JE KVALITET OBE TE PRIVRŽENOSTI VAŽAN ZA RAZVOJNE ISHODE DETETA. POSTOJI JASAN KONSENZUS MEĐU ISTRAŽIVAČIMA I KLINIČARIMA O TOME DA JE NAJBOLJI INTERES DETETA ODRŽAVANJE ODNOSA SA OBA RODITELJA, OSIM U SLUČAJEVIMA NASILJA U PORODICI I ZLOSTAVLJANJA.

Odluka o tome sa kim dete treba da živi nakon razvoda treba da je usklađena sa principom najboljeg interesa deteta, pa iako ovaj pojam nije striktno definisan, on obično uključuje faktore poput želja roditelja i deteta, detetovog odnosa sa svakim roditeljem, de-

tetovo prilagođavanje na dom, školu i širu okolinu, mentalno i fizičko zdravlje svih uključenih, uzrast deteta, potrebe deteta, istoriju zlostavljanja ili viktimizacije deteta, nivo hostilnosti roditelja, roditeljske sposobnosti oba roditelja i razne druge faktore.³³

33 Child Welfare Information Gateway, 2016, prema Selak Bagarić i dr., 2019.

REAKCIJE DECE NA RAZVOD

Reakcije dece na razvod su različite, a zavise od uzrasta i zrelosti deteta, njegovih karakteristika, odnosa sa roditeljima, odnosa između roditelja pre i u toku razvoda, kao i toga koliko je interakcija između roditelja, kao i njihova interakcija sa decom, vešta i ispunjena empatijom, i kakav je kvalitet dostupne mreže socijalne podrške. Takođe, važna je i količina doživljavanja stresnih događaja, kompetentnost i kapacitet roditelja, kao i to da li postoji konflikt između roditelja.³⁴

³⁴ Zloković i Veljačić, 2020.

³⁵ Kelly i Emery, 2003; Amato, 2014

Neki roditelji ne znaju kako da se nose sa svojim emocijama i osećaju krivicu zbog razvoda braka, te prema deci postaju previše popustljivi ili neodlučni, što takođe može da ometa normalan detetov razvoj. Drugim rečima, uz davanje podrške i ljubavi detetu, važno je i postavljanje granica i pravila.³⁵ Sve navedeno će, uz iskustva koja dete nosi iz dotadašnjeg odrastanja, razvojnu fazu deteta, te njegove i roditeljeve karakteristike, predstavljati faktore koji štite (pomažu) ili štete načinu na koji će se dete nositi sa razvodom braka roditelja.

Stres koji donose nove okolnosti u životu je neizbežan, a reakcije odraslih mogu da pomognu, ali i da odmognu u prilagođavanju dece. Deci uvek pomaže isto, bez obzira na to da li njihovi roditelji žive u jednom ili dva domaćinstva (poput topline i strukture).³⁶ Određeni zaštitni faktori mogu da pomognu u boljem suočavanju sa razvodom: deca se lakše prilagode ako njihov životni standard ostane isti, takođe,

prilagođavanje dece zavisi i od prilagođavanja njihovih roditelja, odnosno ako su roditelji ljuti i agresivni, oni svoje negativno raspoloženje prenose i na decu. Ukoliko roditelji mogu međusobno normalno da komuniciraju nakon razvoda, deca će se bolje snalaziti u celom procesu. Deca koja ostaju u svom poznatom okruženju i nastavljaju da idu u školu u koju su išla ranije takođe se bolje prilagođavaju.³⁷

STRES KOJI NOVE OKOLNOSTI DONOSE U ŽIVOTU JE NEIZBEŽAN, A REAKCIJE ODRASLIH MOGU DA POMOGNU, ALI I DA ODMOGNU U PRILAGOĐAVANJU DECE.

Kvalitet porodičnih odnosa pre razvoda braka predstavlja važan faktor u kasnijem prilagođavanju dece. Deci više šteti roditeljski sukob koji je bio prisutan i za vreme braka, a možda i u toku i nakon razvoda, od samog razvoda braka, a stepen roditeljskog sukoba uspešan je pokazatelj stepena prilagođavanja deteta na razvod. Takođe, ako je u braku bilo intenzivnih sukoba, razvod ima povoljan uticaj

na decu jer su ona posledično izložena manjoj količini stresa.³⁸ Postoji tendencija da deca pokazuju relativno male promene ili čak poboljšanje u raznim domenima razvoja ako se razvodom braka okonča konflikt između roditelja. S druge strane, primećena je tendencija pada u raznim oblicima blagostanja dece kada dođe do razvoda braka u kojem nije bilo mnogo sukoba.³⁹

³⁶ Emery, 1999

³⁷ Baris i dr., 2001; Amato, 2014

³⁸ Kelly, 2000; McIntosh, 2003; Kelly i Emery, 2003; Amato i Afifi, 2006; Buljan Flander, Jelić Tuščić i Matešković, 2014.

³⁹ Amato, 2000; Booth i Amato, 2001; Strohschein, 2005

AKO RAZVOD DOVEDE DO OKONČANJA SUKOPA IZMEĐU RODITELJA, STABILNOSTI DOMA I ZDRAVIJIH RODITELJA, RIZIK ZA NASTANAK PROBLEMA KOD DECE ZNATNO SE SMANJUJE.

U istraživanjima najčešće evidentirane emocionalne reakcije dece na razvod roditelja su: tuga, ljutnja, depresivnost, usamljenost, anksioznost, strah, briga, nezadovoljstvo, čežnja, odbijanje, krivica, nisko samopouzdanje.⁴⁰ Deca razvedenih roditelja mogu da imaju više problema u ponašanju, kao i emocionalnih teškoća, da postižu slabiji uspeh u školi, te da imaju više teškoća u socijalnim odnosima. Takođe, uočeno je da se ove teškoće nastavljaju i u odrasloj dobi – niže obrazovanje, manji prihodi, veća verovatnoća da će imati vanbračno dete, veći rizik od depresije i slabije fizičko zdravlje.⁴¹ Kada se govori o dugoročnim posledicama, potrebno je istaći niža akademska postignuća, problematične odnose sa roditeljima, niži osećaj dobrobiti, a u odrasloj dobi češće bračne probleme, te posledično, češći razvod braka.⁴² Međutim, većina

dece dobro prihvati roditeljski razvod i prilagodi mu se, te ne pokazuje ozbiljne ili trajne probleme u ponašanju.⁴³ Nasuprot tome, kada postoji visokokonfliktni odnos roditelja, razvojne teškoće kod dece mogu biti vidljive tek u kasnijem periodu, a njihove posledice se mogu osećati i tokom čitavog života. Ako razvod dovede do okončanja sukoba između roditelja, stabilnosti doma i zdravijih roditelja, rizik za nastanak problema kod dece znatno se smanjuje.⁴⁴

Drugim rečima, **stepen konflikta između roditelja u toku i nakon razdvajanja najbolji je pokazatelj ishoda za dete nakon razvoda.**⁴⁵ Kao značajan faktor ispostavio se i stepen u kojem su deca uvučena u sukobe roditelja⁴⁶, pri čemu ona uvučena u centar roditeljskog konflikta nakon razvoda imaju više problema u

prilagođavanju nego deca koja nisu u njega upletena.⁴⁷ Nasilje u porodici u toku ili nakon razvoda je povezano sa češćim izražavanjem emocija putem destruktivnog ponašanja, primenom fizičke i psihičke agresije prema vršnjacima, a rizik za razvoj problema u ponašanju takođe je veći kod ove dece nego kod one u čijim porodicama nije bilo nasilja.⁴⁸

Deca prolaze kroz **pet faza od trenutka saznanja da se njihovi roditelji razvode do trenutka prihvatanja razvoda kao nečega na šta ona ne mogu da utiču:** faza poricanja, faza ljutnje, faza pregovaranja, faza depresije i faza prihvatanja.⁴⁹ Ovo je zapravo klasičan proces tugovanja prema modelu Kubler-Ros.

Poricanje – Dete nije prihvatilo činjenicu razvoda roditelja, koristi poricanje, odnosno ponaša se kao da se ništa ne događa, veruje da će se roditelji pomiriti, da je ta situacija samo nešto privremeno ili da to što se događa nije istina.

Ljutnja – Dete može da bude ljuto na sebe ili na druge, zavisno od uzrasta u kojem se nalazi. Može da oseća potrebu da okrivi nekoga i izrazi negativne emocije

prema jednom roditelju kojeg smatra krivim. Takođe, može da krivi i sebe, odnosno da misli da je neko njegovo ponašanje dovelo do razvoda (tipično za predškolski uzrast).

Pregovaranje – Ukoliko dete misli da je ono krivo, ono može pokušati da svojim ponašanjem promeni događaj, može da misli da će se mama/tata vratiti ako se ono dobro ponaša; takođe može pokušavati da pomiri roditelje i pronade rešenje za situaciju.

Depresija – Kada dete shvati da se roditelji neće pomiriti, ono ulazi u fazu depresije, preplavljeno je tugom.

Prihvatanje – Dete prihvata razvod kao takav, pokušava da krene dalje i prilagodi se, ali u ovoj fazi još uvek mogu da postoje određene sumnje, na primer, da li će se mama ljutiti ako idem kod tate; da li će se tata ljutiti ako kažem da i dalje volim mamu.

40 Fagan i Churchill, 2012, Zloković i Veljačić, 2020.

41 Amato, 2000; Kelly i Emery, 2003; Amato, 2014

42 Bilić, Buljan Flander, Hrpka, 2012.

43 Amato, 2001, prema Buljan Flander, Selak Bagarić i Španić, 2016.

44 Heubusch, 1998, prema Buljan Flander, Selak Bagarić i Španić, 2016.

45 Ben-Ami i Baker, 2012, prema Buljan Flander, Selak Bagarić i Španić, 2016.

46 Buchanan, Maccoby, i Dornbusch, 1991, prema Buljan Flander, Selak Bagarić i Španić, 2016.

47 Ben-Ami i Baker, 2012, prema Buljan Flander, Selak Bagarić i Španić, 2016.

48 Zloković i Veljačić, 2020; McIntosh, 2003

49 Čavarović-Gabor, 2008.

KO, ŠTA, KADA I KOLIKO TREBA DA KAŽE DETETU O RAZVODU?

Informacije o razvodu koje roditelji daju detetu treba da budu prilagođene detetovom uzrastu, zrelosti i temperamentu. Razgovor i podrška će mu pomoći da se pripremi za promene koje će nastupiti u njihovom životu. Postoji jasan konsenzus među istraživačima i kliničarima oko toga da je najbolji interes deteta održavanje odnosa sa oba roditelja, osim u slučajevima nasilja u porodici i zlostavljanja.⁵⁰ Detetu je prvenstveno potrebno objasniti to da okončanjem braka ne presta-

je odnos između dece i roditelja, jer bez obzira na to što se roditelji razvode, deca i roditelji ne prestaju da se vole, niti se razdvajaju.

Važno je deci dati priliku da razgovaraju sa roditeljima o tome šta ih muči i oko čega brinu; međutim, nekoj deci će biti potrebno vreme da progovore o tome, pa se preporučuje da roditelji prihvate ako dete ne želi odmah da razgovara, te da detetu ponovo ponude razgovor nakon

određenog vremena. To će umanjiti teškoće na emocionalnom i bihevioralnom planu kod dece, pomoći u uspostavljanju i prihvatanju novih rutina i suočavanju sa realnošću.

Jedna od najčešćih zabluda roditelja male dece jeste ta da im ne treba reći da roditelji više neće živeti zajedno. Tako mnogi roditelji govore, na primer, da su na poslu ili na putu, što dugoročno može da naruši odnos poverenja između deteta i roditelja.

Mnogi roditelji takođe smatraju i to da ako dete ništa ne pita, onda oni ne treba da započnu razgovore o „teškim“ temama. Ono što se tada događa jeste da fantazija deteta raste, a njegova percepcija o tome šta se događa može da bude mnogo strašnja od istine, poput verovanja da je ono učinilo nešto loše i da krivica leži u njemu. Takođe, neke reakcije, pogotovo kod mlađe dece, mogu da budu odložene. Neka deca brinu o tome da li će njihova osećanja zabrinuti roditelje, pa ne žele da im otežavaju situaciju, zbog čega će izbegavati razgovor ili negirati teškoće. Deca komuniciraju o svom emocionalnom svetu kroz funkcionisanje – u vrtiću, u školi, kroz

razvoj, odnose sa vršnjacima, interesovanja ili njihov izostanak kada su u pitanju stvari koje ih raduju, apetit, kroz teškoće sa spavanjem ili regresiju u ponašanju.

Deca svih starosnih grupa su osetljiva na razvod roditelja; njihove reakcije se ispoljavaju na načine koji su u skladu sa razvojnom fazom u kojoj se nalaze.⁵¹ **Nažalost, u vreme kada su deci posebno potrebne podrška, toplina i čvrsta, dosledna kontrola, mnogi roditelji su najmanje u mogućnosti da im to pruže.**⁵² Period prilagođavanja deteta, važno je naglasiti, zavisi od okolnosti. Ponekad izgleda kao da sudska praksa koja limitira viđanje deteta sa („dovoljno dobrim“) roditeljem sa kojim ne živi doprinosi tome da se dete odvikne od roditelja, a ne da se navikne na novonastalu situaciju razvoda. Nadalje, ukoliko izostane podrška i ako deca ne dobiju informacije primerene uzrastu i ulozi deteta, veća je verovatnoća da će se javiti teškoće. Iako većina dece proživljava bolne emocije zbog razvoda svojih roditelja, mali broj dece ispoljava dugotrajnu simptomatologiju povezanu sa razvodom roditelja, koja može da uključuje i internalizovane i ekster-nalizovane probleme.⁵³

51 Emery, 1999
52 Ibid.
53 Ibid.

50 Emery, 1999

DECA PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Razgovor: Deca predškolskog uzrasta imaju ograničenu sposobnost razumevanja uzroka i posledica i limitiranu sposobnost za verbalizaciju onoga što osećaju, što uglavnom znači da će ona teško razumeti da je razvod nešto što su odlučili da učine njihovi roditelji. Linija između fantazije i stvarnosti je ponekad nestabilna u ovom uzrastu. Neretko se u kliničkom radu od dece čuju njihove netačne ideje o uzrocima razvoda, poput „tata me je ostavio“ ili „mama nas je napustila“, što ne mora da bude samo pod uticajem informacija koje su dobili od drugog roditelja, te je u stručnom radu potrebno pažljivo ispitati odakle detetu takve ideje. Deci je potrebno da od roditelja dobiju jasne, konkretne i sažete informacije, a roditelji prilikom razgovora treba da kažu: „I mama i tata te vole, ali se više ne slažu. Zbog toga ćemo od sada živeti razdvojeno, u različitim domovima, ali i dalje smo tvoji roditelji“.

Deca predškolskog uzrasta mogu da razumeju koji će se roditelj odseliti, gde će dete živeti, ko će ga čuvati, gde će ići u vrtić, s kim će npr. biti kućni ljubimac i koliko će često viđati drugog roditelja. Uglavnom je potrebno više puta razgovorati sa njima o tome i roditelji mogu da očekuju da će deca postavljati ista pitanja u više navrata.

Emocije: Deca uzrasta do dve godine mogu da ispolje veću razdražljivost, da više plaču ili da promene svoje navike kada je u pitanju ishrana ili spavanje kao reakciju na odvajanje od jednog roditelja koji je napustio zajednički dom, a takođe mogu da ispoljavaju ljutnju, bes i regresiju.⁵⁴ Kod dece predškolskog uzrasta često dolazi do pojave regresivnih ponašanja (tepanje, mokrenje u gaćice, sisanje palca), razdražljivosti, plačljivosti, kao i napetosti, agresije i povlačenja od vršnjaka. Takođe, ona mogu imati teškoće

sa spavanjem, noćne more i izlive besa. Manja deca često misle da su ona kriva za razvod roditelja, odnosno da su učinila nešto što je do toga dovelo, te veruju da će se, ukoliko budu dobra, roditelji pomiriti.⁵⁵ Tokom perioda prilagodavanja, stres kod dece će biti najvidljiviji u domenu promena u rutini (spavanje i ishrana), neželjenog ponašanja (agresivnost, odbijanje saradnje) i burnijih reakcija, kao i promena raspoloženja (razdražljivost, plačljivost). Često će se promene videti i u igri ili kroz crtež. Moguće su pojačana potreba za blizinom roditelja, separacione teškoće (teškoće prilikom uobičajenog razdvajanja od roditelja, na primer prilikom odlaska u vrtić ili prilikom odlaska roditelja na posao), ali i pojava nekih novih strahova, pri čemu mogu da nastupe i regresivna ponašanja (traženje flašice, mokrenje u krevet, nezrela igra). Kod mlađe dece sa traumatskim iskustvima (poput svedočenja nasilju i sukobima) moguć je i „efekat spavanja“, pri čemu tek nakon više godina dolazi do teškoća.

Kako pomoći detetu u prilagodavanju: Deci predškolskog uzrasta je više nego starijoj deci potrebna rutina, a zbog njihove zavisnosti od odraslih, i prisut-

nost roditelja (kako fizička, tako i emocionalna). Oba roditeljska doma treba da teže održavanju osećaja predvidljivosti – zadržati uobičajeno vreme za spavanje, higijenu, hranjenje, igru, a kontakt sa drugim roditeljem omogućiti često, kako ne bi bilo duže razdvojenosti. Danas je to mnogo lakše izvesti zbog postojanja savremene tehnologije, poput video-poziva. Na primer, ako dete boravi kod jednog roditelja, dogovor da mu pre spavanja drugi roditelj telefonski poželi laku noć će jačati sigurnost, doprineti kontinuitetu i kvalitetu odnosa. Takođe može biti od pomoći i omogućavanje detetu da nosi iz jednog u drugi dom igračke i predmete za koje je vezano. Sve to doprinosi osećaju sigurnosti i stabilnosti kod deteta. Fizički dodir će umiriti dete, a zajednički trenuci u mirnoj atmosferi, poput čitanja priča ili crtanja, pomoći će detetu i roditelju da se opuste. Roditelj može da pomogne detetu u sticanju osećaja predvidljivosti, na primer izradom kalendara na kojem je označeno kada će dete biti u kojem roditeljskom domu, za koje praznike i sl. Takođe, važno je da roditelji budu dosledni u sprovođenju takvih planova i da na primeren način informišu dete o neočekivanim promenama, poput eventualnog roditeljskog dogovora oko zamene vikenda.

⁵⁴ Zloković i Veljačić, 2020.

⁵⁵ Ibid.

DECA ŠKOLSKOG UZRASTA

Razgovor: Deca školskog uzrasta će postavljati više pitanja i verovatno će već imati određenu sliku o porodičnoj situaciji ako su bila izložena prepirkama i konfliktima ili su slušala razgovore odraslih o tome šta se događa u porodici. Takođe, deca školskog uzrasta obično vide stvari crno-belo i mogu biti usmerena na traženje krivca za promene koje se događaju u porodici, neretko i u sebi. U ovom uzrastu, deca često teško prihvataju konačnost razvoda, pa žele ponovo da ujedine roditelje. U razgovoru je važno da roditelji detetu naglase kako ono nije krivo niti odgovorno ni za šta osim za sopstvene postupke. Iako je u praksi razvod braka često konačna odluka jednog roditelja, dok drugi na nju nije u potpunosti spreman, ili ne želi da se razvede, deca ne treba da znaju takve detalje, niti će njihovom prilagođavanju pomoći ako sve neprijatne emocije koje doživljavaju zbog razdvajanja usmere na jednog roditelja kojeg smatraju odgovornim za razvod.

Nadalje, iako roditelji imaju potrebu da zaštite decu od tuge, zbog čega mogu poželeti da izbegnu neugodne teme, važno je iskreno odgovoriti na pitanja dece koja se tiču promena u njihovom životu.

Time modeliraju i podstiču zdrave načine suočavanja koje će dete poneti u život. Za početak, treba im priznati da postoje stvari koje neće biti iste, poput mesta stanovanja dece, jednog ili oba roditelja, promene škole, aktivnosti, navika i sl. Važno je deci naglasiti da ne treba da brinu o stvarima poput pronalaska stana, finansija ili roditeljskih emocija, jer je to odgovornost odraslih, a posebno treba voditi računa o tome da ne dođe do inverzije uloga, odnosno detetovog preuzimanja brige za roditelja/e. Isto tako, roditelji treba da naglase deci šta ostaje isto kao pre, poput njihovih zajedničkih rituala i rutina – ali odvojeno sa mamom i sa tatom.

Kako se razvijaju njihove sposobnosti, tako je deci i lakše da razumeju, prepoznaju i razgovaraju o onome što osećaju. Međutim, to što ona to mogu ne znači da će i hteti, pa njihove emocije možemo da prepoznamo na osnovu njihovih reakcija. Indirektna pitanja roditelja mogu da pomognu u tome da se otvori tema kako se dete oseća, ali i da normalizuju buru koju deca nose u sebi. Detetu će pomoći rečenice poput: „Neka deca osećaju tugu, strah, zbunjenost ili ljutnju kada čuju da

se njihovi roditelji razvode. Kako je to kod tebe?“, kao i konstatacija roditelja da je u redu sve što dete oseća i da to može slobodno da izrazi sve dok ne ugrožava sebe i druge.

Emocije: Deca školskog uzrasta koriste poricanje, potiskivanje emocija i ispoljavaju intenzivnu ljutnju prema roditeljima. Takođe pokazuju žaljenje, anksioznost, osećaj nemoći i usamljenost.⁵⁶ Deci školskog uzrasta i dalje su potrebni rutina i osećaj predvidljivosti. Znakovi stresa kod dece mogu da se razlikuju od deteta do deteta, ali najčešće se javljaju nagle promene raspoloženja, razdražljivost, napetost, prestrašenost, kao i (novi) strahovi. Neka deca će se povlačiti u sebe i neće pokazivati interesovanje za aktivnosti koje su ih do tada zanimale ili će biti nesigurnija. Kao i kod dece predškolskog uzrasta, mogu se javiti promene u apetitu i spavanju. Neka deca će iskazivati burne emocionalne reakcije, poput besa i svadljivosti, preplavljenosti, tvrdoglavosti i biće agresivnija prema vršnjacima, braći i sestrama ili roditeljima. Deca često osećaju ljutnju, ali ona se neretko potiskuje, manifestujući se u vidu somatskih teškoća, poput mučnine, glavobolja i bolova u stomaku.⁵⁷

Sve to može da dovede i do teškoća pri koncentraciji i/ili izostanka iz škole, pa su moguće i poteškoće u školovanju.

Kako pomoći detetu u prilagođavanju: Školarci već imaju razvijene odnose s prijateljima i njihove zajedničke aktivnosti važne su za planiranje detetovog vremena. Stoga je poželjno da, dok boravi u oba doma, dete održava kontakt sa svojim vršnjacima. Iako će možda njegove burne reakcije govoriti drugačije – detetu je potrebna blizina oba roditelja. Biti tu za njega kada želi (ali i kada ne želi) da razgovara, prepoznati njegove emocionalne potrebe i biti strpljiv detetu pruža osećaj da je voljeno i zaštićeno. Ponekad podršku pokazujemo i bez reči. U redu je ako dete nije uvek raspoloženo za razgovor. Za prilagođavanje je potrebno vreme – ali najvažnije je da roditelj bude prisutan. Roditelji mogu pomoći detetu da uspostavi osećaj kontrole tako što će podsticati primerenu autonomiju, poput izbora aktivnosti u zajedničkom slobodnom vremenu, ili rasporeda izvršavanja obaveza. Važno je i da su roditelji svesni svojih reakcija, jer detetove reakcije na stres umnogome zavise i od reakcija odraslih oko njega u teškim vremenima.

⁵⁶ Zloković i Veljačić, 2020.
⁵⁷ Baris i dr., 2001; McIntosh, 2003

Razgovor: Starija deca mogu biti zabrinuta ne samo za dinamiku porodice, već i za sopstvenu budućnost i uticaj razvoda na njih, na primer hoće li morati da se presele u drugi kraj grada i sl. Iako su kognitivno zreliji od školaraca, adolescenti nemaju emocionalne kapacitete, niti je iz njihove pozicije primereno da budu uključeni u nesuglasice roditelja, ili da odlučuju o razdvajanju, jer to podrazumeva odgovornost od koje ih roditelji moraju zaštititi. Takođe, posebno je važno održati granice kada su u pitanju informacije koje se dele sa adolescentom, kako ne bi došlo do zamene uloga s roditeljem, pa čak i do disbalansa u hijerarhiji porodice, jer neretko najstarije dete i prema mlađoj braći i sestrama zauzima poziciju moći, ukoliko mu se takva mogućnost nakon separacije roditelja pruži.

Zato je u odnosu sa adolescentima prvenstveno važno rukovoditi se idejom da je dete-dete, a sve teme za odrasle držati dalje od njih.

Emocije: Adolescenti mogu imati promenjene predstave o sebi, kao i o svojoj porodici, te doživljavati različite konflikte emocija i lojalnosti prema roditeljima.⁵⁸ Njihova ljutnja i zbuđenost često mogu dovesti do problema u vezama, zloupotrebe droga, lošijeg školskog uspeha, neprikladnog seksualnog ponašanja, depresije, te agresivnog i delinkventnog ponašanja.⁵⁹

Kako pomoći detetu u prilagodavanju: Ponekad roditeljima može da bude izazov da prepoznaju koje emocije kod adolescenta su povezane sa razvodom, a šta

je uobičajeni deo ove razvojne faze i bura koju ona donosi. Važno je proceniti kako se adolescent ponašao pre razdvajanja roditelja i u kojim aspektima je njegovo funkcionisanje promenjeno, ali se, naravno, bez obzira na uzrok, mora posvetiti pažnja pružanju podrške. Održavanje komunikacije i emocionalna dostupnost roditelja adolescentu smanjuju verovatnoću da će teškoće ostati neprimećene („promaći ispod radara“), iako u

ovoj fazi može da bude izazov ostati blizu detetu čiji je fokus na druženju sa vršnjacima. Međutim, važno je naglasiti to kako sva deca (bilo da su roditelji u procesu razvoda ili ne) imaju potrebu za roditeljskom pažnjom i povezanošću. Zadatak je roditelja, a ne deteta, da pronađe pravi put do srca adolescenta, a to je obično najlakše kroz aktivnosti po njihovom, a ne po našem, izboru. Naglasak je na fleksibilnosti roditelja.

58 Winstock, Sherer i Enosh, 2004, prema Čavarović-Gabor, 2008.
59 McCormick i Kennedy, 2000; Cohen, 2002, prema Zloković i Veljačić, 2020.

KAKO RODITELJI DOPRINOSE (NE)ZDRAVOM PRILAGODAVANJU DETETA?

1 **Zaštita dece od roditeljskih konflikata, direktno i pre-pričavanjem**

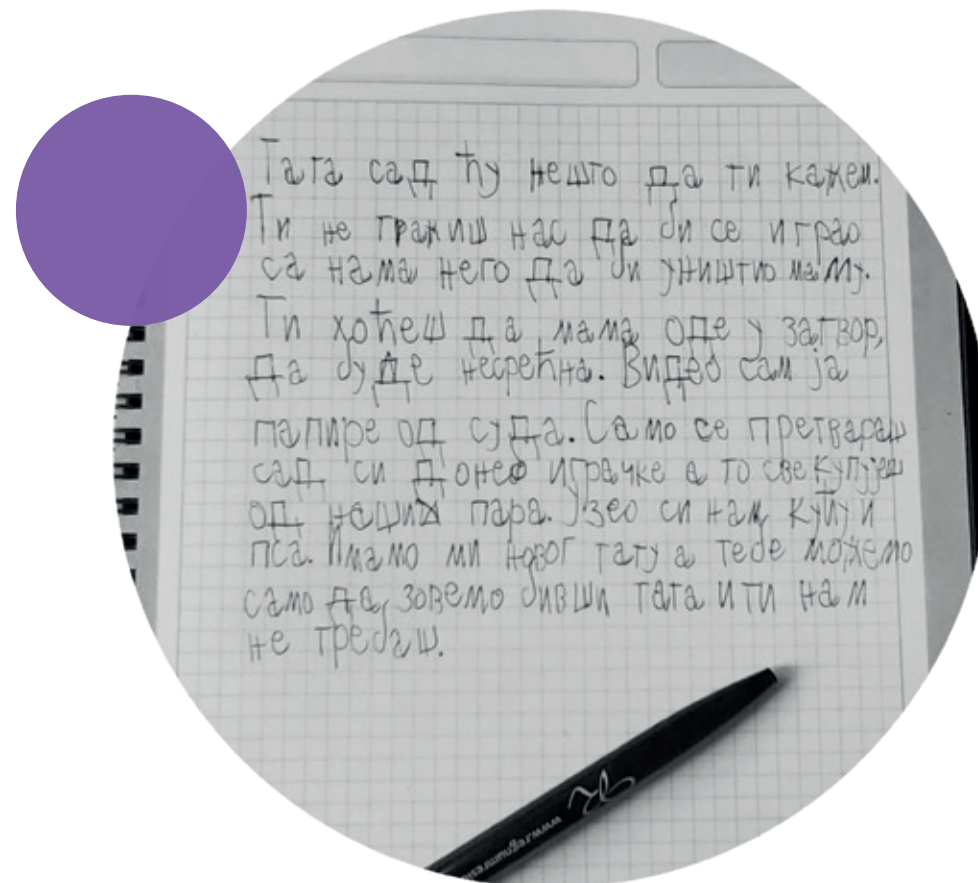
Crtica iz prakse: „Tata je uvek bio grub prema mami. I pre nego što se moja starija sestra rodila.“

2 **Zaštita dece od izlaganja informacijama neprimerenim njihovom uzrastu i ulozi, poput informacija o pravnim aspektima i procesima**

Crtica iz prakse: „Mama je lagala u centru da mi tata ne da da je vidim. Moj tata je najbolji, a ja nju ne želim da vidim, jer nas je ostavila zbog tog čoveka“.

3 **Održavanje rutine deteta posle razdvajanja, koliko je to moguće.**

Crtica iz prakse: „Mama i tata ne mogu da se dogovore oko toga ko će da me vodi i plaća fudbalske

treninge. Pa sam rekao da neću više da idem kako bi oni prestali da se svađaju, iako mi je fudbal sve.“

4 **Zaštita dece od informacija o partnerskom odnosu, svom privatnom životu i privatnom životu drugog roditelja, kroz pričanje ili ispitivanje.**

Crtica iz prakse: „Čim brat i ja dođemo kod njega, tata pita ko je

sve bio kod mame. Najgore mi je bilo kad je tražio da kopamo po maminim stvarima i vidimo koristi li kontraceptivne pilule.“

Crtica iz prakse: „Mama i tata su se razveli jer je tata našao novu ženu, mama mi je pokazala njihovu sliku... Mama stalno plače i ne želim da idem kod tate jer će ona onda biti sama. Tata ima novu ženu, a mama nema nikoga... osim mene.“

Crtica iz prakse: „Ja svom detetu uvek govorim istinu. Ima pravo da zna šta je njen otac uradio“.

Pismo dečaka (9) ocu: „Tata, sad ću nešto da ti kažem. Ti ne tražiš nas da bi se igrao sa nama nego da bi uništio mamu. Ti hoćeš da mama ode u zatvor, da bude nesrećna. Video sam ja papire od suda. Samo se pretvaraš, sad si doneo igračke, a to sve kupuješ od naših para. Uzeo si nam kuću i psa. Imamo mi novog tatu, a tebe možemo samo da zovemo bivši tata i ti nam ne trebaš.“

5 **Uključenost oba roditelja u život deteta i događaje koji su detetu važni**

Crtica iz prakse: „Imali smo priredbu u školi i mama je rekla da dolazi i baka koja ne može da vidi tatu ni nacrtanog. Mama je rekla da baka neće doći ako tata dolazi i da mu kažem da ja ne želim da on dođe da gleda priredbu.“

6 **Razumevanje i uvažavanje detetovih potreba, uz pravljenje razlike između želja i odgovornosti**

Crtica iz prakse: „Tata treba da dođe po mene kada mu ja tako kažem i kada ja to želim. Juče sam hteo da ostanem da se igram sa drugarom kod mame, a tata je došao po mene i nije hteo da ode,

iako sam mu preko telefona rekao da neću da idem... Mama je tati rekla da treba da poštuje moje želje“.

7 **Razdvajanje roditeljske od partnerske uloge**

Crtica iz prakse: „Mene taj čovek više ne zanima i ne vidim zašto moram sa njim da komuniciram. Varao me je, a uložila sam celu sebe u taj brak i porodicu“, odgovor na pitanje na koji način razmenjuje informacije sa decom u vezi sa njihovim ocem. (majka)

Crtica iz prakse: „Mama ništa ne pita o tome kako mi je bilo kod tate za vikend a ni ja joj ne govorim.“ Na pitanje terapeuta zašto, dečak odgovara: „Preko svih zajedničkih fotografija koje imamo na frižideru na njegovo lice je stavila magnet da se ne vidi“.

8 **Oprez pri upoznavanju novih partnera sa detetom**

Crtica iz prakse: „Tata i njegova devojka su raskinuli, a ja bih volela da je ponovo vidim, samo me je strah da to pitam tatu, jer je izbrisao sve njene fotografije i rekao da za nju više ne želi da čuje.“

9 **Fleksibilnost**

Crtica iz prakse: „Mene ne zanima to što je on promenio posao i što mu je radno vreme drugačije.

Može da dobije decu onako kako to piše u presudi, pa ako može, može, ako ne može, to nije moj problem. Neka čeka drugačiju sudsku odluku, pa ako je dobije, neka ih viđa drugačije“. (majka)

10 **Poštovanje granica**

Crtica iz prakse: „Imam osećaj da kontroliše i mene i dete. Nemam ništa protiv da se čuju jednom ili dvaput dnevno, ali je tata zove svakih sat-dva... to nije radio ni dok smo bili u braku, a bojim se da ako mu nešto kažem, to će zloupotrebiti, tvrdeći da mu onemogućavam kontakt sa detetom.“ (majka)

11 **Razgovor sa detetom**

Kada je odluka o razvodu konačna ili kada roditelji odluče da će živeti razdvojeno, vreme je za razgovor sa decom i njihovom okolinom (dati kratke informacije u vrtiću/školi kako bi osoblje bilo spremno na reakcije dece prilikom prilagođavanja). Od dogovora i planova roditelja će zavisiti i vreme kada će detetu saopštiti vest, ali to svakako treba da bude pre preseljenja i drugih promena u porodici. Mnogi roditelji se plaše ovog razgovora, a neki deci ne kažu ništa ili ih optereće sa previše informacija. Iako je razgovor sa

decom o razvodu emocionalno zahtevan i verovatno će izazvati niz emocionalnih i bihevioralnih reakcija kod dece ili u njihovom ponašanju, mnogo gore psihološke posledice mogu da nastupe ukoliko dete sazna informaciju iz nekih drugih izvora ili samo donosi zaključke.

Najbolje je da prvi razgovor sa detetom obave oba roditelja, pri čemu je važno da se unapred dogovore šta će detetu reći, predvide neka pitanja koja će ono možda imati, te da u razgovoru ostanu smireni i ne iznose detalje o partnerskom odnosu. Što je dete mlađe, poruke treba da budu kraće i jednostavnije. Važno je da se roditelji u razgovoru drže onoga što su se dogovorili da će reći detetu.

NEKA OD PITANJA KOJA DECA POSTAVLJAJU (ILI NE POSTAVLJAJU, ALI IH BRINU)

DA LI SAM JA KRIV ZA RAZVOD?

„Mama i tata su se svadali, jer sam ja bila neposlušna. Ako ja budem bolja, i oni će se pomiriti“. – Ema, 5 godina

Posebno u predškolskom uzrastu deca su sklona magijskom mišljenju, odnosno verovanju kako njihove misli, osećanja, želje i postupci mogu da izazovu ono što se događa njima samima i drugima.

Šta roditelji mogu da učine?

Mogu da objasne i ponavljaju da deca nikad nisu odgovorna za odluke odraslih. Iako to iz perspektive roditelja nije uvek slučaj, kada je odluka jednog od partnera konačna, dete će je najlakše prihvatiti ako roditelji predstave odgovornost za razvod kao zajedničku, a ne kao tatinu ili maminu odluku. Mnogi roditelji, kada ih stručnjaci savetuju da tako postupe, znaju da kažu kako ne žele da lažu svoje dete.

Međutim, postoje granice intime koje ne treba prelaziti u odnosu sa decom.

KO JE MOJA PORODICA?

„Nacrtala sam mamu, baku, psa i seku, tatu nisam jer on više ne živi sa nama, pa onda mislim da nije moja porodica“. Devojčica, 6 godina, roditelji se razvode, tatu viđa redovno, a živi sa mamom, objašnjava svoj crtež porodice

Šta roditelji mogu da učine?

Mogu da kažu da, iako će živeti razdvojeno, oboje su i dalje detetova porodica. Rečenice poput: „Verujem da te brine kako će ti biti kada se mama i tata razdvoje. To je normalno i volela/voleo bih da sa tobom o tome pričam. Možemo li da razgovaramo o tome šta bi ti pomoglo da se osećaš bolje kada budemo živi razdvojeno?“

SA KIM ĆU ŽIVETI?

„Mama je rekla da ona želi da ja živim sa njom, a tata je rekao da će o tome odlučiti sud. Ja bih hteo da svi budemo zajedno kao do sada“. – Dečak, 10 godina

Šta roditelji mogu da učine?

Mogu da objasne detetu da je to odluka odraslih, mame i tate, i da bez obzira na to gde žive, dete i dalje ima oba roditelja (i obe proširene porodice), a ako roditelji još nemaju plan o starateljstvu, u redu je reći: „Još uvek se dogovaramo. Ono što je sigurno jeste da ćeš provoditi mnogo vremena sa svakim od nas. Reći ćemo ti sve kada se o tome dogovorimo“.

Ukoliko to nije neophodno (dete neće morati da učestvuje u bilo kojem postupku u procesu odluke o budućem starateljstvu), detetu ne treba davati informacije o sudskim i drugim procesima vezanim za pitanja uređenja roditeljskog staranja.

Ukoliko postupak (poput veštačenja) uključuje i dete, roditelji dete treba da pripreme tako što će mu reći: „Kako bismo doneli najbolju odluku za sve, mama i tata su zamolili ljude koji rade sa decom da im u tome pomognu. Oni će razgovarati i sa tobom i sa nama, i sa njima možeš iskre-

no da razgovaraš o svemu što se događa“.

GDE ĆU ŽIVETI?

Šta roditelji mogu da učine?

Ukoliko se roditelji još uvek nisu dogovorili, u redu je priznati da ne znaju odgovor, ali treba reći detetu da će se dogovarati i voditi računa o tome što je detetu važno, poput njegovih aktivnosti, drugova i škole.

ZAŠTO MORATE DA SE RAZVEDETE?

Šta roditelji mogu da učine?

Važno je sačuvati granice intime, naročito kada su u pitanju deca starijeg školskog uzrasta i adolescenti koji su skloni da se upliću u partnerski odnos roditelja, prvenstveno izbegavanjem davanja informacija koje nisu primerene, poput informacija o neverstvu ili konfliktu, bez obzira na okolnosti razdvajanja, te voditi računa i o drugim izvorima informacija i zamoliti i osobe iz okruženja da ne komentarišu pred decom intimne detalje, a mobilne telefone, e-poštu i sl., iz kojih deca mogu da vide privatnu prepisku, treba zaštititi od dečje radoznalosti.

Takođe je važno razumeti detetova osećanja i uvažiti ih kada se sa

njima razgovara. Npr. „Znam da te rastužuje što stvari neće biti kao pre, ali najvažnije je da znaš da ćemo uvek biti tvoji mama i tata. Mi se više ne slažemo, ali uvek ćemo te voleti.“ Svakako, neophodno je voditi računa o čuvanju privatnosti kada se razgovara o detaljima razvoda sa prijateljima, porodicom ili advokatom, a u interakciji sa bivšim supružnikom, kada se komunicira pred decom, ne treba voditi razgovore koji se tiču razvoda.

DA LI ĆETE SE POMIRITI?

Šta roditelji mogu da učine?

Roditelji treba da pokažu razumevanje prema detetu i dopuste mu da tuguje zbog gubitka celovite porodice, ali prvenstveno mu treba jasno reći kako im je žao što se to neće dogoditi.

Deca i roditelji žale zbog gubitka onoga na šta su navikli, a deci posebno nedostaje prisustvo oba roditelja i porodični život koji su imali. Zato je uobičajeno i prirodno da se neka deca nadaju da će se njihovi roditelji jednog dana ponovno spojiti – čak i nakon što im je predložena konačnost razvoda. Stoga je potrebno takva osećanja normalizovati i reći deci da je u redu što žele da mama i tata ponovno budu zajedno, ali i objasniti konačnost vaših odluka.

ZAŠTO VIŠE NE VOLIŠ TATU/MAMU?

Šta roditelji mogu da učine?

Roditelj treba da objasni da se dešava da odrasli prestanu da se vole kao partneri, ali da nastavljaju da budu roditelji.

Važno je detetu pomoći i da prepozna svoje strahove, na primer, brigu da bi i njega roditelj mogao prestati da voli i objasniti da roditeljska ljubav prema detetu traje zauvek.

POTEŠKOĆE U PRILAGOĐAVANJU NA RAZVOD

Ayoub, Deutsch i Maraganore⁶⁰ navode tri tipa razvoda braka: **razvod kao vrsta poslovnog ugovora, prijateljski razvod i visokokonfliktni razvod**. Iskustvo iz kliničke prakse sa decom roditelja koji prolaze kroz razvod pokazuje kako većina dece u početku

čezne za ponovnim ujedinjenjem roditelja. Međutim, adekvatna podrška iz njihove okoline, informacije primerene fazi razvoja i ulozi koju dobiju od roditelja, kao i uverenje da razvodom roditelja ne gube ni majku ni oca, dovode do detetove druge želje - da,

iako više nisu zajedno, dečjim jezikom, roditelji ostanu „prijatelji“. Iako ne moraju zaista i biti prijatelji, neophodno je da roditelji uvažavaju ulogu drugog roditelja i odnos koji dete ima sa njim tako što će razmenjivati za dete bitne informacije, podsticati komunikaciju i uključenost drugog roditelja i njegove porodice u život deteta, uvažavati različita mišljenja i stavove i biti fleksibilni u postizanju zajedničkih dogovora važnih za dete, uz uspešno razrešavanje nesuglasica.

Nakon faze prilagođavanja i odrasli i deca, u zavisnosti od njihove otpornosti, mogu da postanu i sposobniji za suočavanje sa stresom, a mnogi postaju fleksibilniji i tolerantniji.

Važno je da **uobičajene roditeljske sukobe** ne interpretiramo kao visoki konflikt koji predstavlja rizik od emocionalnog zlostavljanja deteta. Uobičajene rasprave i neslaganja roditelja uče dete da su odnosi „živi“, dinamični, da je u redu da se naše mišljenje razlikuje od mišljenja ljudi koje volimo, da ljutnja nije zabranjena emocija, da sukob ne označava prekid odnosa ili ljubavi, te da postoji čitav niz prikladnih strategija za rešavanje

problema koje ne uključuju agresiju i nasilje.⁶¹

Međutim, postoje i slučajevi u kojima gorčina, bes, neprihvatanje realnosti i usmerenost na bivšeg partnera donose rizik da roditelji mogu zanemariti dete, a u nekim slučajevima i za pojavu zlostavljanja, prvenstveno emocionalnog, te dete nema ni priliku za adekvatno prilagođavanje na razvod. Razvod, posebno ako je visokokonfliktno, može biti povezan sa slabijim školskim uspehom, teškoćama u ponašanju, smanjenim samopouzdanjem i udaljenijim odnosima sa oba roditelja. Istraživanja ukazuju na to da su ovi ishodi odgovor na stres povezan sa samohranim roditeljstvom ili dužom odsutnošću drugog roditelja, ekonomskom deprivacijom ili porodičnim sukobima i nestabilnostima.⁶²

U literaturi pronalazimo mnoge definicije **visokokonfliktnog razvoda/razdvajanja** roditelja. Roje Đapić, Buljan Flander i Galić (2020) navode da **visokokonfliktni razvodi/razdvajanja roditelja uključuju: stalnu želju za svađama, ekstremno neprijateljstvo i nedostatak poverenja među roditeljima**⁶³; verbalnu i/ili

⁶¹ Davies i dr., 2002; Goeke-Morey, Cummings i Papp, 2007; McCoy, Cummings i Davies, 2009; Lee i Brophy-Herb, 2018; prema Buljan Flander i Roje Đapić, 2020.

⁶² Amato i Gilbreth, 1991

⁶³ Elrod, 2001

⁶⁰ Ayoub, Deutsch i Maraganore, 1999, prema Buljan Flander, Jelić Tuščić, Matešković, 2014.

fizičku agresiju, visoku hostilnost i nepoverenje između roditelja⁶⁴; hronična neslaganja, maladaptivne interpersonalne obrasce i napade na ličnom nivou⁶⁵; usmerenost roditelja na svoje potrebe i poteškoće, često slabiju komunikaciju sa decom, nedostatak nežnosti i doslednosti u vaspitanju⁶⁶.

U brakovima koji su u riziku da postanu visokokonfliktni, kada prestane ljubav, između supružnika se javlja mržnja, a ne ravnodušnost (Demby, 2009, prema Demby 2016). Jedan od efikasnih načina na koji se supružnik može braniti od boli, tuge i gubitka izazvanog raspadom braka jeste odbacivanje svih prošlih i sadašnjih pozitivnih osećanja prema bivšem supružniku. Snažna odbrana od urušavanja samopoštovanja jeste prebacivanje celokupne krivice za raspad braka na bivšeg supružnika. Ovaj mehanizam se koristi za to da se supružnik iz romantičnog partnera transformiše u neprijatelja. U neprijateljskoj atmosferi koja nastaje, jednog ili oba roditelja izjedaju mržnja i strah od drugog roditelja. Kada se ovi roditelji razvedu, svaki od njih se oseća ugroženo zbog izjava i postupaka onog drugog. Živeći u takvom neprijateljskom

okruženju, sposobnost roditelja da svojoj deci ponude osećaj sigurnosti i zaštite je umnogome smanjena (Demby, 2016). Roditelji u visokom konfliktu često uključuju svoju decu u sukob nakon razvoda. Na primer, mogu tražiti od dece da prenose neprijateljske poruke drugom roditelju ili vršiti uticaj na decu kako bi ona zauzela stranu u njihovim sukobima. Takvi roditelji ne mogu stvoriti konstruktivan odnos nakon razvoda. Kao rezultat toga, deca svoje roditelje ne doživljavaju kao tim koji radi zajedno, već kao neprijatelje u borbi. Literatura o prilagođavanju dece na razvod jasno pokazuje da su izloženost i uključenost u roditeljski sukob česti razlozi za nastanak rizika koji negativno utiču na detetovo psihološko prilagođavanje nakon razvoda (Kelly, 2000).⁶⁷

Neke od intervencija koje stručnjaci često koriste u praksi sa roditeljima koji su u visokokonfliktnom odnosu kako bi im ukazali i na sopstvenu odgovornost onda kada su usmereni na ono što predstavljaju kao propuste drugog roditelja sa stoje se od postavljanja dva pitanja: „Da li bi vam (i da li su vam) stvari koje sada navodite kod bivšeg partnera kao propuste smetale

i da ste ostali u braku?“ i „Da li biste jednako postupili i da ste s njim/njom ostali i dalje u braku?“

Deca iz visokokonfliktnih razvoda roditelja u većoj meri ispoljavaju antisocijalna ponašanja, nepoštovanje autoriteta, teže uspostavljaju i održavaju vršnjačke odnose, koriste nasilje kao strategiju rešavanja problema, imaju više teškoća u školi i problema u prilagođavanju na školu, sklonija su prekidima normalnog toka privrženosti, strahu od bliskih odnosa, nestabilnijim partnerskim odnosima u budućnosti, pretpostavljanju tuđih potreba svojim, ispoljavaju niže samopoštovanje, viši nivo anksioznosti, depresivnosti i impulsivnosti, krivice i srama, i kod njih je primetna veća zloupotreba supstanci koje izazivaju zavisnost.⁶⁸

Selak Bagarić, Buljan Flander, Roje, Raguž, Prijatelj i Kuculo (2019) u svom radu navode **brojne metaanalize koje potvrđuju da je zajedničko starateljstvo, osim u određenim slučajevima, poput zlostavljanja ili neadekvatnih roditeljskih kapaciteta, u najboljem interesu deteta**, ali konstatuju i da deca tokom razvoda neretko bivaju uskraćena za vreme, brigu i bliskost sa jednim roditeljem, a **kliničari i profesionalci**

koji rade u sistemima zaštite dece širom sveta svakodnevno se susreću sa roditeljima koji koriste dete kao „oružje“ u sukobu sa bivšim partnerom i na taj način deci razvod čine još težim i bolnijim iskustvom.

Buljan-Flander i Kocijan-Hercigonja (2003) u svojoj knjizi „Zlostavljanje i zanemarivanje dece“ navode najčešće oblike emocionalnog zlostavljanja: odbacivanje detetovih potreba, terorisanje ili tretiranje deteta kontinuiranim verbalnim napadima koji stvaraju klimu straha, napetosti i nesigurnosti, ignorisanje i degradiranje deteta, što uključuje i izostanak pozitivnih stimulacija, manipulisanje detetom u cilju zadovoljenja nekih svojih potreba koje nisu u skladu sa detetovim, izolaciju, konstantni sarkazam, ponižavanje, te podržavanje detetovog neadekvatnog ponašanja.

Manipulacija detetom se određuje kao niz roditeljskih ponašanja koja narušavaju odnos deteta sa drugim roditeljem i ona predstavlja oblik emocionalnog zlostavljanja. Manipulacija ima mnogo lica, među kojima se najčešće primećuju: (1) aktivna manipulacija (npr. zabranjivanje kontakata, ružni komentari o drugom roditelju); (2) pasivna manipulacija

⁶⁴ Johnston, 1994

⁶⁵ Anderson, Palmer, Mutchler i Baker, 2010

⁶⁶ Wenar, 2003

⁶⁷ Demby, S. L. (2016). Parenting Coordination: Applying Clinical Thinking to the Management and Resolution of Post-Divorce Conflict. *Journal of Clinical Psychology*, 72(5), 458-468. doi:10.1002/jclp.22261

⁶⁸ Boyan i Termini, 2005; Firestone i Weinstein, 2004, prema Hetherington i Kelly, 2002

(npr. tužan izraz lica kada dete ide kod drugog roditelja, izostavljanje pozitivnih priča o drugom roditelju); (3) lažne optužbe za zlostavljanje od strane drugog roditelja.⁶⁹ Krajnji oblik manipulacije je otuđivanje deteta od roditelja. Iako se unutar struke vodi intenzivna polemika o tome kako ga definirati, ipak postoji konsenzus u vezi sa opisom patološkog ponašanja deteta pod uticajem roditelja.⁷⁰

Neophodno je da stručnjaci reaguju blagovremeno kada se kod deteta pojave znaci udaljavanja od jednog roditelja tokom početnih faza (u literaturi se navode kao blagi i umereni slučajevi otuđenja), jer kada dođe do faze teškog otuđenja, onda kod deteta može nastupiti izraziti psihološki rascep (splitting) koji je po dete štetan, a veoma se teško može promeniti psihoterapijom, a može da ostavi različite posledice u svim domeni-

ma detetovog daljeg razvoja, pre svega u domenu narušene slike o sebi i o drugima i sposobnosti da u svom životu ostvaruje i održava bliske emocionalne odnose, čak i u odraslom dobu.

Fidler i Bala⁷¹ razlikuju opravdano odbacivanje roditelja (koji je npr. seksualno zlostavljao dete ili bio počinitelj nasilja u porodici) i otuđenje koje može da bude čisto (odbačeni roditelj je adekvatan) i hibridno (odbačeni roditelj ima neke deficite roditeljskih sposobnosti, čime se jedan roditelj koristi da bi ocrnio drugog roditelja). Stoga je važno kroz sve instance sistema zaštite dece i porodice ispitati okolnosti odrastanja deteta, ali i iskustva njegovih roditelja, kako bi se nedvosmisleno utvrdilo postoji li nasilje, ko je počinitelj, ko je sve žrtva. Dakle, neophodno je da edukovani stručnjaci pažljivo procene sve članove porodice kako bi se dobro utvrdio

KADA POSTOJI SUMNJA NA ZLOSTAVLJANJE KOD DECE RAZDVOJENIH RODITELJA, ISTRAŽIVANJE OKOLNOSTI KOJE SE DOGAĐAJU U ODNOSU RODITELJ-DETE I RODITELJ-RODITELJ POSEBNO SU OSETLJIV I KOMPLEKSAN PROCES, TE IZISKUJU VISOKU STRUČNOST I EDUKOVANOST, PROFESIONALNU ODGOVORNOST I HRABROST, I ANGAŽMAN CELOKUPNOG SISTEMA ZAŠTITE DECE.

69 Roje, Buljan Flander, Čorić Špoljar, 2017.

70 Woodall i Woodall, 2017, prema Roje Đapić i Buljan Flander, 2019.

71 Fidler i Bala, 2010, prema Roje Đapić i Buljan Flander, 2019.

najbolji interes deteta i sprečile eventualne zloupotrebe koncepta otuđenja do kojih može doći (kao što može doći do zloupotrebe i mnogih drugih koncepata i stanja u okviru prolongiranih partnerskih konflikata i brakorazvodnih parnica), a zbog kojih se javlja zabrinutost kritičara ovog koncepta.

Kao posebno važnu izdvajamo tačku 7, odnosno utvrđivanje volje deteta. Naime, prema članu 12 Konvencije o pravima deteta UN, dete ima pravo na izražavanje sopstvenog mišljenja o svim pitanjima koja ga se tiču, te na odgovarajuće uvažavanje tog mišljenja. Član 12 Konvencije o pravima deteta glasi:

1 Strane ugovornice će obezbediti detetu koje je sposobno da formira svoje sopstveno mišljenje pravo slobodnog izražavanja tog mišljenja o svim pitanjima koja se tiču deteta, s tim što se mišljenju deteta posvećuje dužna pažnja u skladu sa godinama života i njegovom zrelošću.

2 U tom cilju, detetu će posebno biti pružena mogućnost da bude saslušano u svim sudskim i administrativnim postupcima koji se tiču deteta, bilo neposredno ili preko zastupnika ili odgovarajućeg organa, na način koji je u skladu sa procesnim pravilima nacionalnog zakona.

Prema Buljan Flander i Roje Đapić (2020), da bi se izbegla **zloupotreba člana 12**, važno je proučiti i Opšti komentar na član 12 Konvencije o pravima deteta u kojem se ovaj član detaljno opisuje i objašnjava. Na primer, prema Opštem komentaru dete ima pravo da „slobodno izrazi mišljenje“, a „slobodno“ znači bez pritiska, dete može da izabere da li želi da koristi svoje pravo da bude saslušano. „Slobodno“ takođe znači da se detetom ne sme manipulirati niti ono sme da bude podvrgnuto prekomernom uticaju ili pritisku. U Opštem komentaru se pojašnjava i pitanje zrelosti deteta. Naime, često se postavlja pitanje u kom je uzrastu dete sposobno da formira i iznese svoje mišljenje. Međutim, nivo razumevanja nije određen isključivo kalendarskim uzrastom. Zrelosti doprinose obaveštenost, iskustvo, sredina, društvena i kulturološka očekivanja, te stepen podrške, a zrelost deteta se procenjuje u svakom individualnom slučaju. Konačno, detetovom mišljenju treba posvetiti „dužnu pažnju“, ali mišljenje deteta nikako ne predstavlja konačnu odluku i/ili presudu. **Da bi se željama koje dete izražava dao odgovarajući značaj, sukob roditelja treba da bude minimalan, tako da detetove izražene želje ne postanu „nagrada koju treba osvojiti“ nego stvarni odraz detetovog doživljaja.**

ŠTA KAŽU DECA?⁷²

Kristina (11) – „Mama je imala sve kod nas, nismo je terali ništa da radi, kako je mogla da ode? Moja baka je za mene jedina mama.“

Goran (9) – „Morali smo da dođemo zato što ona k... hoće da nas uzme. Nije mi majka, nije me rodila. Izrastao sam iz zemlje... Ne traži ona nas nego tatinu imovinu.“

Raša (9) – „Neću da mi dolaze tužbe na vrata. Samo se pretvara, sad je doneo igračke, a to sve kupuje od naših para. Uzeo nam je kuću i psa. Imamo mi novog tatu, taj što pitaš nam je bivši.“

Stefan (7) – „Video sam šta on radi, zove one k... njegove, znam ja, čuo sam da priča tajlandski. Sinovi uvek

Crtež porodice (devojčica, 11) - otac prikazan kao demon (Buljan Flander i Roje Đapić, 2020)

budu sa mamom. Nije me želeo, on je već imao jedno dete sa njegovom k... Mama mi je ispričala.“

Ivana (15) – „Želim da se sve ovo završi, da vidamo oca kad hoćemo, to jest, nikad.“

Bez obzira na to kako nazivamo situacije u kojima dete potpuno odbacuje i demonizuje jednog roditelja, dok drugog potpuno idealizuje, iz pozicije nauke i

struke mentalnog zdravlja jasno je da takav psihološki splitting za dete predstavlja nezdravu odbranu, kognitivnu distorziju, te da je nužna interdisciplinarna i multidisciplinarna obrada, saradnja i tretman kako bi se detetu omogućile zdrave okolnosti odrastanja i razvoja.

⁷² Minčić, Pejović Milovančević, Kalanj i Barišić, 2019.

KADA JE DETETU UKRADENO DETINJSTVO

Primeri slučajeva iz supervizijske prakse:

NIKOLA, 8 godina

Od razvoda roditelja, pre tri godine, Nikola živi sa ocem, a mlađa sestra (6 godina) sa majkom. Retko se viđaju.

Konflikt između oca i majke je izražen i veoma snažan. Konfliktan

odnos roditelja prožima duboko i odnos prema deci. Otac ima veliki uticaj na sina i značajno utiče na njegovo razvijanje odbojnosti prema majci i mlađoj sestri. Očevi stavovi, način ponašanja i govora o bivšoj supruzi, majci, ometaju održavanje ličnih odnosa dečaka sa majkom. Nikola nema autentične stavove i poglede na odnos sa majkom, već reprodukuje očeve koji su uglavnom negativni.

Odnos oca prema ćerki je snažno obeležen odnosom koji ima prema njenoj majci. Kontakti brata i sestre su veoma retki i pod snažnim uticajem njihovog doživljaja roditeljskog konflikta. Odnosi brata i sestre su često konfliktni i ispunjeni rivalstvom. Postoji rizik da u perspektivi može doći do znatnog udaljavanja između dece.

Otac ispoljava veoma egoistično stanovište i slabu sposobnost sa-

osećanja sa emocionalnim potrebama svoje dece koja podrazumevaju to da brat i sestra u tom uzrastu treba da održavaju adekvatne odnose i provedu dovoljno kvalitetnog vremena zajedno. Otac ne pokazuje kapacitet da se izdigne iznad sopstvene pozicije i da sagleda razvojne potrebe dece: sina u pogledu kontakta sa majkom i ćerke u pogledu kontakta sa ocem, a posebno brata i sestre međusobno.

Od prvog susreta sa psihologom Nikola govori da ne želi da vidi majku, niti sestru. Nije ih video oko dva meseca i negira da mu nedostaju. U prvi plan stavlja materijalne elemente, starost kompjutera i nameštaja u majčinom stanu. Navodi apsurdne razloge zašto ne želi da vidi majku. Na pitanje šta bi želeo da mama promeni kod sebe, kaže da treba da promeni sve, ali on ni tada ne bi hteo da je vidi i ne ume da objasni zbog čega. Prema sestri izražava netrpeljivost, navodi da ona mnogo psuje, udara ga, ne želi da je vidi, negira da je uopšte voli. Kritike koje upućuje sestri su istovetne onima koje otac navodi i stiče se utisak da je dečak pod uticajem očevih razmišljanja i stavova. Istovremeno idealizuje oca, smatra da je kod oca sve u redu.

ZORANA, 7 godina

Roditelji su se razveli kada je imala devet meseci. Majka smatra da, ukoliko bi Zorana živela kod oca, otac ne bi imao vremena da joj se posveti. Ona ne dozvoljava da devojčica provodi više vremena kod oca, odnosno da prespava kod njega, jer je tamo „tuđa žena“ za koju nije sigurna da će se brinuti o njoj. Uverena je da će devojčica tamo biti zapostavljena, iako za to ne navodi nijedan objektivni razlog ili ranije negativno iskustvo,

i da „otac neće moći da se snađe u takvoj situaciji“.

Majka je u potpunosti saradivala kada je trebalo da bude ispitana u okviru sudskog veštačenja, ali je u odnosu na ispitivanje deteta pokazala snažan otpor i ispoljavala ljutnju, nezadovoljstvo i iritiranost. Odbila je da dete dovede na prvi zakazan susret, a u telefonskom razgovoru izrazila je ljutnju zbog insistiranja da dovede dete, optuživala institucije za zlostavljanje deteta, pretila nevladinim organizacijama, uz argumente da dete ne želi da dođe, da ona sama poznaje druge majke koje su problematične, a ne idu na veštačenje, i tako dalje. Kasnije je ipak pristala da dovede devojčicu. Najpre nije dozvoljavala da dete ostane nasamo sa psihologom, ali je na kraju bez problema dva puta dovela dete i ostavila ga nasamo sa psihologom. Ipak, nije ispunila zahtev komisije veštaka da na jedan susret dete dovede otac.

Zorana u toku razgovora deluje napeto, primećeni su i tikovi u vidu žmirkanja očima. Spremna je da razgovara o sebi i daje adekvatne informacije o svom životu i svojim aktivnostima, ali kada se razgovara o ocu, njeno ponašanje se menja, postaje ćutljiva, pokušava da izbegne razgovor i daje potpuno netačne informacije i onda kada je evidentno da zna pravu istinu. Tako,

svaki razgovor o tome koliko vidi oca i na koji način provode vreme pokušava brzo da prekрати, izjavljuje da je sve u redu, da dovoljno vidi oca, da se oni sasvim dobro sami dogovaraju oko viđanja, da ne treba da ide kod njega da spava, da je bolje da se šetaju, „zbog gripa“ (primer je nastao mnogo pre epidemije kovida). Opisuje da se o vremenu koje će provesti zajedno njih dvoje dogovaraju tako što tata nju poziva telefonom (napominje da je tata poziva svaki dan telefonom kada se raspituje o njenoj školi, baletu i sl.). Na pitanje da li i ona pita tatu o njegovim dnevnim aktivnostima odgovara da ne pita i da nije sigurna čime se tata bavi. O razgovorima sa ocem obaveštava mamu i govori „da joj mama uvek dozvoli da vidi tatu“ iako o tome nije bila ni pitana. Sama nikada nije pozvala tatu.

U prvom razgovoru je izjavila da otac živi sam i da nikada nije bila kod njega i odlučno negirala da otac ima novu porodicu. Drugi put, kada je bila suočena sa činjenicom da to nije tačno i da znamo da je bila kod oca i da on ima ženu i sina, ona nekako priznaje da je to istina (govori „izbrisalo mi se iz glave“). Na pitanje zbog čega o tome nije htela da govori odgovara: „Nisam navikla da o tome pričam“ i kaže da je mama rekla: „Pusti to, nećemo o tome da pričamo“, ali dodaje da joj nije zabranjivala da priča.

Takođe kaže da ne bi mogla radnim danima da ide kod oca „jer mora da uči za školu“ i da „zbog domaćeg ne provode vreme zajedno“. Takođe kaže da nikada nije prespavala kod tate, a nakon kraćeg savetodavnog razgovora, složila se da bi mogla da prespava ponekad kod njega.

Pre prvog susreta opserviran je Zoranin kontakt sa ocem koji je bio u čekaonici i evidentirano je da prema njemu pokazuje toplinu, vesela je, igra se sa njim. Otac pokazuje video-snimke boravka devojčice u njegovoj porodici na kojima Zorana izgleda kao da autentično uživa u igri sa bratom i ocem.

IVAN, 7 godina

Dečak boluje od bolesti zbog koje se otežano kreće. Živi sa ocem.

Dečak u više navrata traži da ostane nasamo sa psihologom i kada se to dogodilo, on počinje da priča jednu veoma negativnu istoriju svog odnosa sa majkom, i, pritom, iako govori sa naporom, sporije nego kada je pričao druge stvari, njegova priča zvuči kao da je napamet naučena, i više puta ponavlja istu rečenicu da želi da živi sa ocem. Iako je dugi niz godina u rad sa porodicom uključen tim centra za socijalni rad, majčini propusti nikada nisu evidentirani.

Ispričao je da ga je majka prisiljavala da radi vežbe (koje su neophodne za njegovo zdravlje), a da je ljuta „zato što sam izabrao tatinu stranu“. Na pokušaj psihologa da mu objasni da je on dete i da ne mora i ne treba da bira između roditelja, on odgovara da mu je bolje sa tatom. Kritiku majke proširuje i na njenu primarnu porodicu i okruženje, te navodi to da kad je bio u selu, ujak nije hteo da mu pomogne da se popne na ljuljašku, pa je pao i krvario, što se dogodilo prošle godine u avgustu.

MIŠA, 7 godina

Nakon uvodnih pitanja o uobičajenim aktivnostima, veoma brzo spontano počinje da govori o tome da je „Dule“ njegov bezobrazni otac, naziva ga najbezobraznijim na svetu, opisuje kako ga je tukao kad je bio mali zbog toga što je piškio i kakio u pelene, zatim da je mami govorio da je „epileptičarka“, da su došli na veštačenje zato što im je on to „uplatio“ da bismo videli da su bolesni, a da nisu oni bolesni već tata. Na pitanje od čega je tata bolestan kaže da „vuče mamu po sudovima“, preti joj zatvorom. Dodaje da ga mrzi, da bi ga rado spljeskao čekićem. Potreba da govori loše o ocu događa se spontano i on često „koristi priliku“ da napomene nešto negativno. Žučno dodaje da

„ako on kaže nešto drugo, laže, ja govorim istinu...“ Negativan stav i osećanja prenosi i na članove očeve porodice, pa kaže da su svi (deda, baba, stric) bezobrazni, a zamoljen da objasni zbog čega, kaže „mnogo smrde, nikad se u životu nisu okupali“.

UMESTO ZAKLJUČKA...

Pregled literature pokazuje da porodični sukobi mogu povećati verovatnoću da deca iskazuju rizična ponašanja, zatim imaju negativan uticaj na stil privrženosti, pa čak mogu uticati i na uspeh budućih odnosa. Nesporo je da deca preuzimaju modele ponašanja iz svoje okoline i od starijih generacija, ali za stručnjake je važno da imaju u vidu kako i deca i odrasli mogu da budu vrlo prilagodljivi. Otpornost deteta je snaga koju u radu treba jačati i

koja može smanjiti negativne implikacije izloženosti sukobu, ali na prvom mestu nalazi se obezbeđivanje stabilnih i sigurnih uslova odrastanja, zaštita od doživljavanja i svedočenja nasilju, kako dece, tako i svih drugih članova u njihovom okruženju.

Oporavak svakog deteta sa kojim smo radile, a koje nam je poklonilo svoje poverenje, predstavlja našu najveću motivaciju i inspiraciju u radu. Rad sa visokokon-

fliktnim razvodima podrazumeva, uz ličnu odgovornost i hrabrost stručnjaka, svakodnevnu kontinuiranu intersektorsku saradnju i usklađenost svih relevantnih sistema – zdravstva, socijalne zaštite, obrazovanja i pravosuđa. Tek kada dete ima mrežu stručnjaka koji ga vide i razumeju, te praktikuju postupke u skladu sa individualno procenjenim potrebama pojedinačnog deteta, možemo da govorimo o primeni principa najboljeg interesa deteta.

AUTORKE

Prof. dr sc. Gordana Buljan Flander je klinička psihološkinja, psihoterapeutkinja, sudska veštakinja i ekspertkinja Saveta Evrope i drugih međunarodnih organizacija, sa dugogodišnjim iskustvom u oblasti rada sa decom i mladima, najpoznatija po svom radu u oblasti zaštite prava zlostavljane i zanemarene dece. Osnivačica je Hrabrog telefona, te osnivačica i doskorašnja direktorka Poliklinike za zaštitu dece i mladih Grada Zagreba, koja je još uvek jedina specijalizovana ustanova za rad sa traumatizovanom decom u ovom delu Evrope, iako danas svoja vrata otvara svoj deci. Dobila je mnogo važnih nagrada za svoj rad, uključujući Nagradu Međunarodnog društva za prevenciju zlostavljanja i zanemarivanja dece (ISPCAN) za

multidisciplinarni tim Poliklinike, Nagradu Grada Zagreba za najveća postignuća i rezultate u teorijskom i praktičnom radu u oblasti psihosocijalne i zdravstvene zaštite, a Ministarstvo za demografiju, porodicu, mlade i socijalnu politiku 2018. godine prepoznalo je i nagradilo njen svestran rad i uspeh Nagradom za životno delo za rad na unapređenju dečjih prava. Pored direktnog rada sa decom, mladima i njihovim porodicama, bavi se naučnoistraživačkim radom, predaje na više fakulteta, te kroz brojne kampanje i edukacije radi na podizanju svesti javnosti o zaštiti dece, pri čemu je do sada edukovala više generacija stručnjaka, a samo kroz rad Hrabrog telefona gotovo 2500 volontera. Autorka je velikog broja knjiga i publikacija namenjenih roditeljima i stručnjacima, među kojima i nekoliko univerzitetskih udžbenika. Organizatorica je i predsednica zagrebačkog Povereništva za mentalno zdravlje dece i mladih, autorka je više javno dostupnih publikacija i članaka usmerenih na osnaživanje dece, roditelja i stručnjaka u vreme krize, te inicijatorica projekta Grada Zagreba „Podrška na dlanu“. Organizatorica je Treće evropske konferencije sa međunarodnim učešćem EAPAP-a (Evropske asocijacije stručnjaka u oblasti otuđenja) o otuđenju dece od roditelja koja je održana u Zagrebu 2020. godine.

Teodora Minčić, psihološkinja, specijalista medicinske psihologije, bavi se decom i mladima u okviru Klinike za decu i omladinu Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu od 1992. godine. Pored psihodijagnostičkog rada sa decom i mladima, najuža oblast njenih aktivnosti i interesovanja jeste rad sa zlostavljanom i zanemarenom decom i decom izloženom manipulaciji u procesu razvoda. Stalni je sudski veštak u slučajevima koji se odnose na decu, razvođe, zlostavljanje i zanemarivanje dece. Edukatorka je na projektu Ministarstva zdravlja RS „Prevenција nasilja kod dece i mladih“ i koautorica priručnika. Takođe, edukatorka je na projektu Ministarstva zdravlja RS za primenu Posebnog protokola sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja i urednica priručnika u okviru ovog projekta, 2012. i 2019. godine, u kome je i autorka poglavlja o razgovoru sa zlostavljanom decom, svedočenju dece nasilju u porodici, kao i manipulaciji decom u procesu razvoda. Autorka je jednog od prvih istraživanja teme otuđenja dece od roditelja u RS, sprovedenog 2020. godine. Učestvovala je kao edukatorka na trodnevnoj obuci „Razvod roditelja i zaštita dece“ namenjenoj stručnim radnicima u pravosuđu i socijalnoj zaštiti u organizaciji Centra za prava deteta u julu 2020. godine, nakon

koje je angažovana za pružanje supervizijske podrške učesnicima obuke. Dugogodišnja je mentorka studentima i specijalizantima psihologije, a u radu sa mladim stručnjacima poseban značaj pridaje njihovoj senzibilizaciji i motivisanju za prepoznavanje i bavljenje problemima zlostavljanja i zanemarivanja dece.

LITERATURA:

1. Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287. doi: 10.1111/j.1741-3737.2000.01269.
2. Amato, P. R. (2014). The consequences of divorce for adults and children: An update. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 23(1), 5-24.
3. Amato, P. R. i Sobolewski, J. M. (2001). The effects of divorce and marital discord on adult children's psychological well-being. *American Sociological Review*, 66(6), 900-921.

4. Amato, P. R., i Gilbreth, J. G. (1999). Nonresident Fathers and Children's Well-Being: A Meta-Analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 61(3), 557.
5. Amato, P. R., i Hohmann-Marriott, B. (2007). A comparison of high and low-distress marriages that end in divorce. *Journal of Marriage and Family*, 69, 621-638.
6. Amato, P.R. i Afifi, T.D. (2006). Feeling caught between parents: Adult children's relations with parents and subjective well-being. *Journal of Marriage and Family*, 68(1), 222-235.
7. Baris, M.A., Coates, C.A., Duvall, B.B., Garrity, C.B., Johnson, E.T., i LaCrosse, E.R. (2001). *Working With High-Conflict Families of Divorce: A Guide For Professionals*. New Jersey, London: Jason Aronson Inc.
8. Barrett, A. E., & Turner, R. J. (2005). Family structure and mental health: The mediating effects of socioeconomic status, family process, and social stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 46, 156-169.
9. Beier, L., Hofäcker, D., Marchese, E., Rupp, M. (2011) Family Structures and Family Forms in the European Union, u: Kuronen, M. (ur.) *Research on Families and Family policies in Europe State of the Art, EU: Family Platform*, 17-34.
10. Bierman, A., Fazio, E. M. i Milkie, M. A. (2006). A multifaceted approach to the mental health advantage of the married: Assessing how explanations vary by outcome measure and unmarried group. *Journal of Family Issues*, 27(4), 554-582. doi:10.1177/0192513X05284111
11. Bilić, V., Buljan Flander, G. i Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
12. Booth A., & Amato, P. R. (2001). Parental predivorce relations and offspring postdivorce wellbeing. *Journal of Marriage and Family*, 63, 197-212.
13. Buljan Flander, G., & Roje Đapić, M. (2020). *Dijete u središtu (sukoba)*. Zagreb: Geromar.
14. Buljan-Flander, G. i Karlović, A. (2004) *Odgajam li dobro svoje dijete? Savjeti za roditelje*. Zagreb: Marko M.
15. Buljan-Flander, G. i Kocijan-Hercigonja, D. (2003). *Zlostavljanje i zanemarivanje djece*. Zagreb: Marko M.
16. Čavarović-Gabor, B. (2008). Razvod braka roditelji i simptomi traume kod djece. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(1), 69-91.
17. Cohen, G. J. (2002). Helping children and families deal with divorce and separation. *Pediatrics*, 110(5), 1019-1023.
18. Dewilde, C. i Stier, H. (2014). Homeownership in later life - Does divorce matter? *Advances in Life Course Research*, 20, 28-42.
19. Emery, R. E. (1999). *Marriage, divorce, and children's adjustment* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage
20. Frisco, M. L., Muller, C., & Frank, K. (2007). Parents' union dissolution and adolescents' school performance: Comparing methodological approaches. *Journal of Marriage and Family*, 69, 721-741.
21. Hango, D. W., & Houseknecht, S. K. (2005). Marital disruption and accidents/injuries among children. *Journal of Family Issues*, 26, 3-31.
22. Hetherington, E. M. (2003). Intimate pathways: Changing patterns in close personal relationships across time. *Family Relations*, 52(4), 318-331. doi:10.1111/j.1741-3729.2003.00318.x
23. Hetherington, E. M. (2006). The influence of conflict, marital problem solving and parenting on children's adjustment in nondivorced, divorced, and remarried families. In A. Clarke-Stewart & J. Dunn (Eds.), *Families count: Effect on child and adolescent development* (pp. 203-237). New York: Cambridge University Press
24. Hetherington, E. M., i Kelly, J. (2002). *For better or for worse: Divorce reconsidered*. W W Norton & Co.
25. Holmes, T. H., & Rahe, R. H. (1967). The Social Readjustment Rating Scale. *Journal of Psychosomatic Research*, 11(2), 213-218.

26. Hughes, M. E. i Waite, L. J. (2009). *Marital biography and health at mid-life*. *Journal of Health and Social Behavior*, 50(3), 344-358.
27. Johnson, D. R., & Wu, J. (2002). An empirical test of crisis, social selection, and role explanations of the relationship between marital disruption and psychological distress: A pooled time-series analysis of four-wave panel data. *Journal of Marriage and the Family*, 64, 211-224.
28. Kalmijn, M. i Uunk, W. (2006). Regional value differences in Europe and the social consequences of divorce: A test of the stigmatization hypothesis. *Social Science Research*, 36, 447-468.
29. Kelly, J. B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: A decade review of research. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(8), 963-973.
30. Kelly, J. B. i Emery, R. E. (2003). Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspectives. *Family Relations*, 52(4), 352-362.
31. Konvencija o pravima djeteta (1989), Dokument Glavne skupštine Ujedinjenih naroda, usvojen 20. studenoga 1989.
32. Leopold, T. (2018). Gender differences in the consequences of divorce: A study of multiple outcomes. *Demography*, 55(3), 769-797.
33. Lorenz, F. O., Wickrama, K. A. S., Conger, R. D., & Elder, G. H. (2006). The short-term and decadelong effects of divorce on women's midlife health. *Journal of Health and Social Behavior*, 47, 111-125.
34. McCormick, C. B. i Kennedy, J. H. (2000). Father-child separation, retrospective and current views of attachment relationship with father, and self-esteem in late adolescence. *Psychological Reports*, 86(3), 827-834.
35. McIntosh, J. (2003). Enduring conflict in parental separation: Pathways of impact on child development. *Journal of Family Studies*, 9(1), 63-80.
36. Minčić, T., Pejović Milovančević, M., Kalanj, D., Barišić, J. Njima je bitnija obostrana mržnja i teranje inata nego ljubav prema meni - manipulacija decom u procesu razvoda. V Kongres DEAPS. Zlatibor. 23-26. 5. 2019.
37. Minčić, T., Pejović Milovančević, M., Kalanj, D., Čabrić, S. (2020). Otudjenje dece u Srbiji. Druga europska konferencija EAPAP-a s međunarodnim sudjelovanjem. Zagreb. 16-18. 9. 2020.
38. Painter, G., & Levine, D. I. (2000). Family structure and youths' outcomes: Which correlations are causal? *Journal of Human Resources*, 35, 524-549.
39. Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba (2019). 28 zaključaka struke u zaštiti djece od emocionalnog zlostavljanja u razvodu roditelja: Uspostava dobre prakse u Hrvatskoj. Dostupno na: <https://www.poliklinika-djeca.hr/aktualno/novosti/pozivamo-strucnjake-da-podrže-28-zaključaka-struke-u-zastiti-djece-od-emocionalnog-zlostavljanja-u-razvodu-roditelja-uspostava-dobre-prakse-u-hrvatskoj/> (7. 4. 2021)
40. Roje Đapić, M., Buljan Flander, G., Galić R. (2020). Razdvajanje roditelja i otudjenje: Izgubljeni u prijevodu - Operacionalizacija stručne i znanstvene terminologije. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 28, 133-141.
41. Roje Đapić, M., i Buljan Flander, G. (2019). Prevencija emocionalnog zlostavljanja djece u visokokonfliktnim razvodima roditelja: Analiza stanja u Hrvatskoj. *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 27(2), 256-274.
42. Selak Bagarić, E., Buljan Flander, G., Roje, M., Raguž, A., Prijatelj, K. i Kuculo, I. (2019) Prepoznavanje otudjenja od roditelja u brakorazvodu. U Dimovski, D., Stanojević, J. i Kostić, M. (ur.), *Roditeljstvo, dar, teškoća, šansa: zbornik radova 24. Oktobarski susreti u socijalnoj zaštiti* (str. 107-124), Niš: Centar za socijalni rad „Sveti Sava“ i Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.
43. Strohschein, L., McDonough, P., Monettec, G., & Qing, S. (2005). Marital transitions and mental health: Are there gender differences in

the short-term effects of marital status change? *Social Science & Medicine*, 61, 2293-2303.

44. Sun, Y. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and Family*, 63, 697-713. Sun, Y., & Li, Y. (2001). Marital disruption, parental investment, and children's academic achievement: A prospective analysis. *Journal of Family Issues*, 22, 27-62.

45. Sun, Y., & Li, Y. (2002). Children's well-being during parent's marital disruption process: A pooled time-series analysis. *Journal of Marriage and Family*, 64, 742-762.

46. Teachman, J. D. (2002). Stability across cohorts in divorce risk factors. *Demography*, 65, 507-524.

47. Waite, L. J., Luo, Y., & Lewin, A. C. (2009). Marital happiness and marital stability: Consequences for psychological well-being. *Social Science Research*, 38(1), 201-212.

48. Williams, K., & Umberson, D. (2004). Marital status, marital transitions, and health: A gendered life course perspective. *Journal of Health and Social Behavior*, 45(1), 81-98.

49. Winstock, Z., Sherer, M. i Enosh, G. (2004). The Effect of Divorce on Personal and Familial Images: The Adolescent's Perspective. *Journal of Child Custody*, 1 (3), 19. *Journal of Child Custody*, 35.

50. Wolfinger, N. H., Kowaleski-Jones, L., & Smith, K. R. (2003). Double impact: What sibling data can tell us about the long-term negative effects of parental divorce. *Social Biology*, 50, 58-76.

51. Wood, R. G., Goesling, B. i Avellar, S. (2007). *The effect of marriage on health: A synthesis of recent research evidence*. Washington, D.C: U.S. Department of Health and Human Services

52. Woodward, L., & Fergusson, D. M. (2000). Timing of parental separation and attachment to parents in adolescence: Results of a prospective study from birth to age 16. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 162-174.

53. Zhang, Z., & Hayward, M. D. (2006). Gender, the Marital Life Course, and Cardiovascular Disease in Late Midlife. *Journal of Marriage and Family*, 68(3), 639-657.

54. Zloković, J. i Veljačić, M. (2020). Neki aspekti ponašanja djece razvedenih roditelja - zapažanja učitelja. *Zbornik odseka za pedagogiju*, 29, 5-24.

IMPRESUM

Izdavač:

Centar za prava deteta
Dobračina 29/3A, 11000 Beograd
www.cpd.org.rs

Za izdavača:

Jasmina Miković, direktorka Centra za prava deteta

Autorke:

prof. dr sc. Gordana Buljan Flander
spec. med. psihologije Teodora Minčić

Lektura:

Milena Jakovljević

Dizajn i prelom:

Polovinas design studio

Tiraž:

1000 primeraka

Publikacija je nastala kao deo dvoipogodišnjeg projekta „Pozitivno roditeljstvo“ koji Centar za prava deteta sprovodi od januara 2020. godine, uz finansijsku pomoć Evropske unije u okviru programa Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava u Srbiji. Štampanje publikacije sufinansiralo je Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog Republike Srbije.

Stavovi izrečeni u ovoj publikaciji predstavljaju stavove autorki i izdavača i nužno ne predstavljaju stavove Evropske unije i Ministarstva za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog Republike Srbije.

Svi pojmovi upotrebljeni u ovoj publikaciji u muškom gramatičkom rodu obuhvataju muški i ženski rod lica na koja se odnose.

CENTAR ZA PRAVA DETETA

DOBRAČINA 29/3A
11 000 BEOGRAD, SRBIJA
TEL: +381 11 33 44 170
WWW.CPD.ORG.RS
OFFICE@CPD.ORG.RS

CENTAR ZA PRAVA DETETA JE UDRUŽENJE GRAĐANA OSNOVANO 1997. GODINE ČIJI JE OSNOVNI CILJ OSTVARIVANJE PRAVA DETETA U REPUBLICI SRBIJI U SKLADU SA KONVENCIJOM O PRAVIMA DETETA UN. GLAVNI PRAVAC DELOVANJA CENTRA USMEREN JE NA KREIRANJE POVOLJNOG INSTITUCIONALNOG, ZAKONODAVNOG I STRATEŠKOG OKVIRA ZA PUNO OSTVARIVANJE PRAVA DETETA U SRBIJI KROZ AKTIVNOSTI USMERENE NA UVOĐENJE I PRIMENU ZAKONA, POLITIKE I PRAKSE KOJE DOPRINOSU ZAŠTITI PRAVA DETETA I DOBROBITI DECE, KAO I AKTIVNOM UČEŠĆU DECE U DRUŠTVU.

Centar
za prava
deteta

